

XII-XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული საზოგადოებრივი

ავთანდილ ჯობაძე

შესავალი

(ცხოვრება და თავისუფლება)

XII-XIII საუკუნეების მიჯნის შიდაპოლიტიკური ორომტრიალი სოციო-ეკონომიკურ სიბრტყეზე მომხდარმა ცვლილებამ გამოიწვია: საქართველოში მაშინ ფეოდალიზმი, ანუ პატრონცმობა დასრულდა და ახალი, ბატონყმური ურთიერთობების ხანა დაიწყო. ბატონყმური საზოგადოება სოციალური თავისუფლების საყოველთაო შეზღუდვით ხასიათდება. სოციალური თავისუფლება საკვანძო ადგილს იჭერს მაშინდელი ქართული სახელმწიფოს ტიპოლოგიური რაობის გარკვევის საქმეში.

პატრონცმობისას სხვადასხვა სოციალური წრის წარმომადგენლებს ერთი საერთო ნიშანი ახასიათებდათ, – უმრავლესი მათგანი (სამხედრო ტყვეების, ანუ მონების გარდა) არავის პირად საკუთრებას არ წარმოადგენდა და ამ აზრით თავისუფალი იყო.

სოციალური პირამიდის ყველაზე ქვედა დონეზე მინიმოქმედთა თემი – იგივე „ქართველთა ნათესავი“ – ემკვიდრა. თემის წევრები „ძმები“ (ესე იგი თანასწორები) იყვნენ და თემის „შვილებად“ იწოდებოდნენ; საზოგადოებრივ ვერტიკალზე აღზევებული ელიტა კი – „მამასახლისთა“, „დედოფალთა“, „მამფალთა“, „ერისთავთა“ და მისთანათა მოღვაძე, იგივე აზნაურები – ძველ „ნათესავს“ (იგივე „ერს“) გამოყოფოდა და „მეფეთა ნათესავი“ ჩამოეყალიბებინა; მისივე წარმომშობი თემის წევრები აზნაურულმა ელიტამ დამამცირებელი სახელით, „წვრილი ერი“ (ჯუანშერი) მონათლა, თავი კი „საზეპურო“ ერად შერაცხა. „ერს“ ეყოფა და ზევით მიიწევს მისი (ელიტის – ა. ჯ.) უმეტესობა – ‘ერის თავები’, საერთოდ ‘თავები’ და თავადები (ამ სიტყვის ძველი მნიშვნელობით), ‘მთავრები’, ‘წარჩინებულები’ და სხვა, რომლებიც, ბოლოს და ბოლოს, ერთიანდებიან აზნაურთა ახალ წოდებაში. ქვევით მიდის და უფლებებისაგან სულ უფრო და უფრო მეტად იძარცვება ერის უმრავლესობა, რომელიც ჰქმნის ყმათა ფეოდალური კლასის ძირითად სარეზერვო სოციალურ მასას, წყაროებში ‘წვრილი ერის’ სახელწოდებით აღნიშნულს“ (ჯანაშია 1937, 28-29).

საამდროოდ, პატრონცმობის ადრეულ ეტაპზე, პიროვნების სოციალური თავისუფლების გარანტიას „ნათესავისადმი“ კუთვნილება და „შვილობა“, იგივე „მკვიდრობა“ – ქმნიდა. „არც ‘დიდი’ – სეფენულ-მთავარ-აზნაურთ თავისუფლება, არც ძველი, რიგითი – ‘ერის’ თავისუფლება და არც ხარკის გადამხდელ ‘მდაბურთა’ ნახევართავისუფლება ‘ნათესავის’ გარეშე არ არსებობდა, რაც ნიშნავს, რომ თავისუფლება ‘ქართლის სამეფოში’ პიროვნების ‘ნათესავში’ ჩართულობით იყო შეპირობებული“ (მამულია 1987, 189), მაგრამ ვითარება თანდათან შეიცვალა და მინიმოქმედთა ფენას თავისუფლება შეეზღუდა; სოციალური თავისუფლება ფეოდალური კიბის საფეხურებზე მდგართა უპირატეს უფლებად იქცა; თავისუფლების მსაზღვრელი, ბატონყმურ ხანაში, უკვე არა „ნათესავისადმი“ კუთვნილება, არამედ მიწათმფლობელობა გახდა.

პატრონცმულ ხანაში „ნათესავისადმი“ კუთვნილება – „წერილი ერის“ შემთხვევაში – არავის ყმობაში არ ყოფნას მოასწავებდა. თემის წევრი საგადასახადო ვალდებულებისგანაც კი არსებითად თავისუფალი იყო (გადასახადს არა მეკომური, არამედ თემი იხდიდა), ხოლო – „მეფეთა ნათესავში“ შემავალი აზნაურის შემთხვევაში – გადასახადისგან თავისუფლებას ხარკის მიმთვისებლის უფლებაც დაერთო. ამ უფლებამოსილებას „მეფეთა ნათესავის“ სამხედრო თანადგომა აპირობებდა. პატრონცმობის ბოლო სტადიაზე (IX-XI საუკუნეები) „მეფეთა ნათესავი“ დაიშალა, მაგრამ „საზეპურო ერის“ თავისუფლებას ნიადაგი მაინც არ გამოცლია – აზნაურული თავისუფლების საყრდენად ახლა მემამულეობა იქცა. მიწის ძალით მიმტაცებელი დიდაზნაურის თავისუფლების გამაპირობებელი მისი მარჯვენი, ანუ მისივე სამხედრო-ადმინისტრაციული ხელი¹ გამხდარიყო. აზნაურთა წოდებამ მწარმოებელი მოსახლეობა ძირითადად ამ ინსტიტუტის მეშვეობით დააყვავა, რის მერეც – საკუთარი პრივილეგიების შესანარჩუნებლად – უკვე აღარც „მეფეთა ნათესავის“ და აღარც თვითონ მეფის ხელის შეშველება არ სჭირდებოდა. „მწარმოებელი მოსახლეობის უდიდესი უმრავლესობა სახელმწიფოსა და მისი მოხელეების იურისდიქციიდან გარდა კერძო მიწათმფლობელის, სენიორის იურისდიქციაში და ეს პროცესი მასიურ ხასიათს ატარებს. ამ პროცესის განვითარება აუცილებლობით იწვევს ცვლილებებს როგორც სახელმწიფო მმართველობის ცენტრალური და ადგილობრივი აპარატის ორგანიზაციაში, ისე საგადასახადო და სამხედრო სისტემებში“ (ანთელავა 1980, 9).

კლასობრივი თანამოქმის თანადგომა და სოლიდარობა აზნაურს მხოლოდ პირველ ხანებში სჭირდებოდა – სოციალური პრივილეგიების მოსაპოვებლად და შესანარჩუნებლად. ამ ამოცანას, როგორც აღვნიშნეთ, „მეფეთა ნათესავში“ მისი ჩართულობა უზრუნველყოფდა, მაგრამ, როცა მისი, როგორც მესაკუთრის, უფლება საშვილიშვილოდ გარანტირდა, ქვედაფენებთან ჭიდილში „მეფეთა ნათესავის“ დახმარება ზედმეტი გახდა.

პატრონცმურ ხანაში საზოგადოებრივ ვერტიკალზე აღზევებული და „კეთილშობილი თავისუფლების“ (მამულია 1987, 24) მქონე აზნაურთა მოდგმის პირისპირ თავისუფლებადამცრობილი („მეფეთა ნათესავის“ მიერ დახარკული), მაგრამ მაინც არავის ყმა და, ამ აზრით, თავისუფალი – მდაბიორ-მიწისმოქმედი, ანუ „წერილი ერი“ იღვა. უუფლებობის (მონათმფლობელობის) უკანასკნელი გადმონაშთები, თავისუფლებას მოკლებული მონა-მსახურები და სამხედრო ტყვეები, ამ ხანებში სულ გათავისუფლების მიმართულებით მოძრაობდნენ; მათ თავისუფლებას ანიჭებდნენ და წერილი მიწისმესაკუთრეების კლასში რიცხავდნენ. მართალია, „ნათესავის“ შვილები ისინი ვეღარ ხდებოდნენ, მაგრამ მათი თავისუფლების საწინდარი არა ნათესავისადმი კუთვნილება, არამედ მიწათმფლობელობა ხდებოდა. ამ სოციალური პროცესის შესატყვის თვალთახედვას XII საუკუნის ქართული ხელოვნების გვირგვინი – რუსთველი გვთავაზობს: „მიეც გლახაკთა საჭურჭლე, ათავისუფლე მონები: შენ დაამდიდრე ყოველი ობოლი, არას მქონები“ (რუსთველი 1986, 811).

საპირისპირო სურათი გვაქვს ბატონცმურ ხანაში.

სამდროოდ მწარმოებელი მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი ყმა გლეხად იქცა. „თუ XI საუკუნეში მრავლად გვხვდებიან თავისუფალი მიწისმოქმედნი, XII-XIII სს. ასეთთა დაყვავება-გაგლეხების ხანას წარმოადგენდა“ (ბერძენიშვილი 1979, 135). ბატონცმობის შემოსვლით და დამკვიდრებით ადა-

1 ტერმინიდან – „ხელი“; მერე სახელო, ანუ თანამდებობა, იგივე ხელისუფლება, ანუ მართვის ლეგიტიმური უფლება წარმოსდგა.

მიანთა უდიდესმა ნაწილმა თავისუფლება დაკარგა. „თავისუფალი ისეთ მწარმოებელს ნიშნავს, რომელიც არ არის მოქცეული ბატონყმურ ექსპლუატაციაში. თავისუფალი უნდა გავიგოთ, როგორც ანტითეზა ბატონყმობისა“ (ანთელავა 74, 1980). გლეხი პატრონის კუთვნილ მიწას მიეზა და, შესაბამისად, მეზატონის კუთვნილებად იქცა. ასეთი კუთვნილება კი – მონობაა. „მონა საკუთრების სახე იყო. შესაბამისად, ის ვიღაც სხვას უნდა კუთვნილობდა. ზოგიერთ საზოგადოებაში მონა მოძრავ ქონებად მიიჩნეოდა, სხვაგან – უძრავად, კარ-მიდამოს მსგავსად“ (Encyclopedia Britannica 2001). და კიდევ – „მონობა ერთი ადამიანის მეორის სასარგებლოდ შრომაა, როცა მშრომელი იმის პირად კუთვნილებაშია, ვინც მისი შრომის ნაყოფს ითვისებს“ (Философский энциклопедический словарь 1989).

ამ რევოლუციური ცვლილების დედაარსს ტერმინის – „ყმა“ ტრანსფორმაციაც გვიმუდავს. თავდაპირველად „ყმა“ ოჯახის იმ უმცროს წევრს აღნიშნავდა, რომელიც გარკვეულ ასაკამდე სრულუფლებიანად არ ითვლებოდა (დღევანდელი ყმანვლის მსგავსად). სახელისუფლებო იერარქიის წარმოქმნის ხანაში, „ყმა“ მსახურეული კლასის სოციალური სტატუსის აღმნიშვნელი ტერმინი გახდა და ისევ უმცროსს, მაგრამ ახლა უკვე გარკვეული უფლებამოსილებების მქონე პირს, გამოსახავდა.² პატრონის ყმობა ფეოდალური იერარქიის კიბეზე დგომას მოასწავებდა და უფლებამოსილების და ვალდებულებების წყებას გულისხმობდა: ყმა ჯერ მოსაკარგავე გახდა, ანუ სამხედრო სამსახურის და მიწის „მკვიდრების“ განკარგვის სანაცვლოდ სარგო და ჯამაგირი მიიღო³ ამ მიწის დროებით მოსარგებლის პირობით, საბოლოოდ კი, სამეფლიშვილოდ დაეპატრონა ამავე მიწას და შემამულედ გადაიქცა (მამულია 1987, 184). სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ყოფილი მეთემე ჯერ „ნათესავს“ დაემშვიდობა (და ამით პატრიარქალური „ნათესავის“ „მეფლობის“ თავისუფლება უარყო), მსახურად დადგა (და ამით აზნაურული „დიდი თავისუფლებისთვის“ შეემზადა), მერე კი (მისი შთამომავალი) აზნაურული, „დიდი თავისუფლების“ სტატუსით შეიმოსა, ბოლოს კი მემამულეობით დაამთავრა და ამრიგად, ამ კონტექსტში, „ყმობამ“ თავისუფლების შინაარსი ბოლომდე შეირჩინა და ძირითადად აღმავალი გრადაციით განივითარა.

სულ სხვა დატვირთვა შეიძინა ტერმინმა მოგვიანებით, როცა ის უკვე სოციალური პირამიდის უფართოეს და ყველაზე ქვედა ფენას, გაგლეხებულ „მდაბურებს“ მიესადაგა. გლეხთან მიმართებაში „ყმობა“ უუფლებობის, სხვისადმი პიროვნული კუთვნილების და სხვაზე დამოკიდებულების აღმნიშვნელი გახდა. მომავალ გლეხთა თავისუფლების დამცრობის პროცესი, რასაც სათავე სოციალური ვერტიკალის წარმოქმნამ დაუდო, საბოლოოდ და ხანგრძლივი კლასობრივი ბრძოლის შედეგად, „წერილი ერის“ ფაქტიური დამონებით დამთავრდა. სოციალური თავისუფლების ამ დაღმავალი, ინვოლუციური ზიგზაგის შედეგად ყმა-გლეხს უუფლებო ყოფაში მერე ექვსასი წელიწადი მოუწია ცხოვრება...

პროვინციებში გახელმწიფებულ მემამულეებს დაყმევებულ-დაგლეხებულ მიწისმოქმედთა სრულ, არსებითად მონურ, მორჩილებაში საყოლად ყველანაირი: სამხედრო-ადმინისტრაციული თუ ეკონომიკურ-სამართლებრივი ინსტრუმენტი უკვე გამართული ჰქონდათ, რის გამოც ქვემდებარე ფენასთან ჭიდილში აღარც კლასობრივი თანამოქმის თანადგომა სჭირდებოდათ და აღარც მეფის ხელის შეშველება, მით უფრო, რომ მეფე და სამეფო კარი უკვე დიდი ხანია კლასობრივ თანამოქმეს აღარ ჰგავდა – მეფე პრინციპულად განსხვავებულ პოლიტიკურ სისტემას, საჯარო

2 „ყმის უძველესი მნიშვნელობა მსახური არის“ (მამულია 1987, 19).

3 „მოსაკარგავე, თავისი სოციალური კუთვნილებით, აზნაურია, მაგრამ იგი განსხვავდება „მემამულე აზნაურებისაგან“, ე. ი. ამ წოდების მამულობით (მემკვიდრეობით) მფლობელებისაგან“ (მესხია 1982, 366).

ხელისუფალს, ანუ სახელმწიფოს ასახიერებდა. ქართული ტერმინი „სახელმწიფო“ ხელმწიფისგან (ესე იგი მეფისაგან) არის წარმომდგარი და იმას მოწმობს, რომ პატრიარქალური ოჯახის და გვარის გაფართოების გზით, ჯერ ფეოდალური სისტემა („მამა-სახლისები“ და „მეფე-უფლები“) ყალიბდებოდა, ხოლო, მერე (მას მერე, რაც მეფის ხელი მნიფდებოდა, ანუ ხელისუფლება ფართოდებოდა და მეფე „ხელმწიფის“ რანგს აღწევდა), ამ „მამაუფლების“ სისტემიდან სახელმწიფო იქმნებოდა. ასეთი ხელმწიფე და მეფეთ-მეფე სხვა მცირე მეფეების უფლება-მოვალეობებს არეგულირებდა და ცალკეული საგამგებლო ქვეყნების (პროვინციების) გარეგადამწვდომი ერთიანი ინსტიტუტის პრეტენზიით გამოდიოდა. მეფე ბოჭავდა მასთან ყმობაში ნებაყოფლობით შესული ფეოდალების რეგიონალურ მეფეებად ქცევის და გახელმწიფების ტენდენციას და ფულადი ურთიერთობების განვითარების კვალდაკვალ, სამეფო მოხელედ, ანუ დაქირავებულ მსახურებად მათ გარდაქმნას ესწრაფოდა. ამიტომ, ჯერ კიდევ ბატონყმობამდე, ანუ უკვე პატრონყმობის ფაზიდანვე, ხელმწიფის და, შესაბამისად, სახელმწიფოსადმი დაპირისპირება ფეოდალთა კლასის მოუშორებელ, თანობილ სოციალურ ინსტინქტს წარმოადგენდა.

„თავი და თავი ის არის, რომ მეფობა... ფეოდალური წესრიგის შიგნით არსებობდა, მაგრამ მისი შემადგენელი არ ყოფილა,“ (Finer 1999, 884) „ასევე ეკლესიაც ფეოდალური წესრიგის შიგნით იყო, მაგრამ – არა ამ წესრიგის შემადგენელი“ (Finer 888, 1999). „მეფობის მსგავსად, ეკლესია წინ უსწრებდა ფეოდალიზმს... ორივე მათგანი ანტისხეულს წარმოადგენდა, მაგრამ, რა უცნაურიც არ უნდა გვეჩვენოს, სწორედ ფეოდალურმა წესრიგმა მოიყვანა ისინი სიმბიოზში“ (Finer 1999, 893).

ხელმწიფე (სახელმწიფო) მუდამ იმის ცდაში იყო, მომავალი მემამულე ცენტრალური ხელისუფლების, ანუ სამეფო კარის მოხელედ ექცია, მაგრამ დროთა განმავლობაში აშკარა ხდებოდა, რომ მის ყმობაში შემოსული ყოფილი მამასახლისები და მისთანები ცდილობდნენ მეფის მირ მიანიჭებული ყველა უფლება და თანამდებობა საკუთარ საგამგებლო მხარეში გახელმწიფებისთვის გამოეყენებინათ. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, წარჩინებულები არა ჩინოსნებად – არამედ მემამულეებად ყალიბდებოდნენ და სამეფო სახლიც ცენტრალური აპარატის მოხელეებად, უკვე გადიდკაცებული და გადიდგვაროვნებული ხელქვეითების ნაცვლად, წერილაზნაურების დანინაურებას („წარჩინებას“) შეეცადა.

„საქართველოს გაერთიანებამ სამეფო კარი ქვეყნის პოლიტიკური ცხოვრების ფოკუსად აქცია. ამის შემდეგ ფეოდალური საზოგადოების ესა თუ ის ფენა აქ ეძებდა საკუთარი კლასობრივ-ნოდებრივი ინტერესების უზრუნველყოფას... დიდი აზნაურები ხშირად შეერთებული ძალით გამოდიან და ცდილობენ, თავს მოახვიონ მეფეს ისეთი პოლიტიკური წყობილება, რომელიც მათი სოციალურ-პოლიტიკური მიზნების განხორციელებას უზრუნველყოფდა“ (ბერძენიშვილი 1965, 64) და იქვე – „მომავალში უნდა გარკვეულიყო ხელმწიფის ვაზირი (ანუ ცენტრალური მოხელე, მინისტრი – ა. ჯ.) გააქრობდა ერისთავთერისთავს (ანუ გახელმწიფების გზაზე მდგარ ადგილობრივ მმართველს – ა. ჯ.), თუ ვაზირ-ერისთავთერისთავი გახელმწიფდებოდა და შინაარს გამოცლილი ვაზირობა მას გარეგულ სამკაულადლა შერჩებოდა“ (ბერძენიშვილი 1965, 90).

დიდგვაროვანი მოხელეები, ანუ ნახევრად დამოუკიდებელი რეგიონალური მმართველები და მომავალი „ბატონები“, პატრონყმობის სტადიაზე მეფეს იმიტომ და იმდენად ეურჩებოდნენ, რატომაც და რამდენადაც ეს უკანასკნელი მათი ხელისუფლების ლეგიტიმაციის პრეტენზიით გამოდიოდა. მეფის ჩაურევლად მათი უფლება (და ეს ერთნაირად ეხებოდა, როგორც მათ სასამართლო, ისე სამეურნეო და სამხედრო უფლებამოსილებებს) საცილობელი ხდებო-

და (მელიქიშვილი). ამიტომ მოგვიანებით, როცა მათ თავისი მაინც გაიტანეს და რეგიონებში „საშვილიშვილოდ“ გაბატონდნენ, ცენტრალური ანუ სახელმწიფო ხელისუფლების სათავესოდ გამოყენებაც განიზრახეს; ადრე პირიქით იყო: საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეები (ერისთავები) ხელმწიფის კარზე მსახურებით რეგიონებში (საერისთავოებში) ცენტრალური ხელისუფლების ნების გამტარებად გვევლინებოდნენ; ბატონყმობის გამარჯვებით სამხედრო-პოლიტიკური ელიტის მეფის ცენტრალური ხელისუფლებისადმი, იგივე სახელმწიფოსადმი, მიმართება შეებრუნდა. საერისთავო ქვეყნების მამულად ქცევის და იქ გახელმწიფების მერე, დიდგვარიანი მებატონე მეფის ცენტრალური ხელისუფლებისადმი დაქვემდებარებას ზედმეტად თვლიდა; საკუთარი ხელისუფლების ლეგიტიმაციის წყაროდ ის იმდენად მეფეს არ აღიქვამდა, რამდენადაც – თავის თავს; ცენტრალური ხელისუფლება მას საკუთარი ინტერესის რეალიზაციის ინსტრუმენტად ესახებოდა და არა პირიქით, საკუთარი თავი – სახელმწიფოს სამსახურში; ადრე (პატრონყმობისას) ის სამეფო კარზე მსახურობდა და მეფის მოხელე იყო; ახლა ვითარება შეებრუნდა – სამეფო კარი მისი ინტერესების სამსახურში უნდა ჩამდგარიყო.

XII-XIII საუკუნეების მიჯნის საქართველოს შიდაპოლიტიკური კრიზისი სწორედ ამ მრავალსაუკუნოვანი სოციო-ეკონომიკური ტრენდის დასკვნით ფაზას წარმოადგენდა. დიდგვარიანმა მაგნატებმა მეფის თვითმპყრობელური მიდრეკილება შეზღუდეს და თავიანთი წოდებრივი ინტერესი დაიკმაყოფილეს.

„ცენტრალურმა ხელისუფლებამ XII საუკუნის სიგრძეზე და განსაკუთრებით ამ საუკუნის დასასრულს მაღალ ფეოდალებთან ბრძოლაში სერიოზული მარცხი განიცადა: მცხეთის საკათალიკოსომ თავის საქონებელთა დაკარგული შეუვალობა აღიდგინა, ხოლო დიდებულებმა ქვეყნის მართვა-გამგეობის საქმეში 'თანადგომისა და ერთნებობის' უფლება მოიპოვეს, რითაც მინისმფლობელობის სამამულო სისტემის წარმატება თავიანთთვის უზრუნველჰყვეს“ (ბერძენიშვილი 1937, 285).

1. თვითმპყრობელობის⁴ სიძნელეები

დავით აღმაშენებელმა (1089-1125) სამი სახელმწიფო წარმონაქმნი: სამეფო, ეკლესია და რესპუბლიკური წყობის თბილისი – ერთ სისტემურ მთლიანობად შეაკავშირა და თვითმპყრობელი მონარქის უზენაეს ნებას დაუქვემდებარა. მისი ისტორიკოსის შეფასებით – „დავითი 'მესიის ხმალია' მისი სახით თვით ღმერთი მოქმედებს და ამდენად მეფის წინააღმდეგ მოქმედება ღმერთის წინააღმდეგ მოქმედებაა... არსად აქამდე ქართულ საისტორიო მწერლობაში მეფის ხელისუფლება, მეფის უფლება, მეფის მოქმედება და მისი პიროვნება არ ყოფილა ღვთაებამდე ატანილი“ (ბერძენიშვილი 1975, 29), მაგრამ ამას ხელი არ შეუშლია დიდაზნაურებისთვის მეფე საძალაუფლებო ბრძოლაში შეევიწროვებინათ: „მეფის ხელისუფლება დავითის შემდეგაც ღვთისმიერი იყო, მაგრამ 'ღმრთისა-სწორნი' ჩქარა დიდი აზნაურებიც შეიქმნენ... XII საუკუნის მიწურულს დიდი აზნაურები უფრო ძლიერნი აღმოჩნდნენ, ვიდრე მეფე თავის 'წურილი ერთი', 'წურილი აზნაურებით', მოლაშქრე-მოსაკარგავებით“ (ბერძენიშვილი 1975, 30).

თამარ მეფის მამის, გიორგი III-ის (1056-1184) ხანაში დიდგვარიანთა ელიტამ მორიგი აჯანყება მოაწყო მეფის თვითმპყრობელი უფლების შესაკვეცად (1177 წ.). აჯანყების მეთაური ივანე ორბელი მეფეს ამირსპასალარის თანამდებობაზე ჰყავდა „დამტკიცებულნი“. სომეხი ისტორიკოსის, ვარდან დიდის ცნობით, თავის დროზე, გიორგი III-მ მისივე უფროსი ძმა, დავითი – სწორედ ივანე ორბელის ხელით ჩამოიცილა გზიდან,⁵ რის მერეც (და რის გამოც) გიორგი მეფემ ივანე ორბელი გარდაცვლილი (სავარაუდოდ, მოკლული) ძმის, დავითის მემკვიდრის – დემნა უფლისწულის „აღმზრდელად“ (სინამდვილეში მეთვალყურედ) დანიშნა.⁶ ამის მიუხედავად, ორბელი ახლა გიორგი მეფეს გადაუდგა, ხოლო დემნა უფლისწული მისი გადაწყვეტილების „კანონიერების“ სამტკიცად გამოიყენა. 1177 წლის აჯანყება არა ტახტისთვის მებრძოლი უფლისწულის, არამედ დიდგვარიანების მოწყობილი იყო, რასაც ალყაშემორტყმული ციხე-სიმაგრიდან დემნა უფლისწულის გამოქცევაც ადასტურებს: „დემეტრე გარდამომბმელი საბლისა, გარდამოხდა ციხისგან და მომართა თავისავე ბიძასა“ (უცნობი მემატყიანე 1996, 317). მონაწილეთა მრავალრიცხოვნება⁷ აჯანყების ღრმა სოციალურ მაპირობებელზე მიუთითებდა, მაგრამ მეფემ მაინც აჯობა შეთქმულებს, დასაჯა ისინი არსებული სამართლის ნორმების გამოყენებით და, რასაკვირ-

4 თვითმპყრობელობის ცნებაში, აქ მეფის შეუზღუდავი ძალაუფლებაა ნაგულისხმევი

5 Царь иверийский, Деметрѣ, после тридцати двухлѣтнего управления скончался. Сын его, Давид, человек умный и расположенный к добру, принял его корону: он освободил Тиркаша, заключенного в темницу его отцем, и назначил его военачальником; сам же умер через месяц. Некоторые говорят, что он погиб от измены Сембата и Иване Орбелиановых за назначение на их место Тиркаша; и что они заранее условились в этом с Георгом, братом Давида, который обещал им назначить их военачальниками. В 605 — 1156 году Георгий наследовал корону своего брата (Вардан Великий 627. 1861).

6 „ივანე ორბელმა დავით-გიორგის ბრძოლაში გიორგის მხარე დაიჭირა, რის საფასურადაც ამირსპასალარობა მიიღო. დემნა უფლისწულს ივანე ზრდიდა და... შესაძლებელია, თავდაპირველად ეს გიორგისა და ივანეს შეთანხმების შედეგად მოხდა, დემნას გაუფნებლობის მიზნით“ (ლორთქიფანიძე 1979, 291).

7 „მეფის წინააღმდეგ გამოვიდნენ ... ყოველი ორბელნი მათი 'მოკიდებულ-მიმდგომითურთ': ივანე ვარდანის ძე, შოთა ძე ართავაროსისა, ქართლის ერისთავი სუბმატ ლიპარიტის ძე, მეჯინიბეთუხუცესი ქავთარ ივანეს ძე, ანანია დვინელი, მხარგრძელი, დიდი გამრეკელი, მემნა ჯაყელი, ჰასან კანის პატრონი, გრიგოლ ანელი აპირატის ძე და სხვანი“ (ლორთქიფანიძე 1979, 292).

ველია, დაკავებული თანამდებობებიც ჩამოართვა. ეგ არის ოლონდ, მეფის გამარჯვება სრული არ ყოფილა. მეამბოხეები ეკლესიიდანაც უტევდნენ. აქ მათ წარმატება ხვდათ.

რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების (1103 წ.) მერე დაკარგული მართვის სადავეები მემამულურმა არისტოკრატებმა ჯერ კიდევ 1177 წლის აჯანყებამდე დაიბრუნა, ახლა კი – ვიდრე მეფე მეამბოხეებთან შეიარაღებულ კონფლიქტში იყო ჩაბმული – „შეკრბეს ყოველნი... მონაზონნი და ეპისკოპოსნი იმერნი და ამერნი, კათალიკოზი, მოძღუარნი და ყოველი მეუდაბნოვენი“ (ჯავახიშვილი 1984, 110) და დაადგინეს მეფისთვის „ბეგარისგან გათავისუფლება“ ეთხოვათ. „გიორგი III-ს არ შეეძლო ეკლესიაც მოემდურებინა“ (ჯავახიშვილი 1984, 110). მეფემ ეკლესიას საგადასახადო შეუვალობა – მანამდე რომ თვითონ მოუსპო – ისევ აღუდგინა.

მთელი ეს ვნებათაღელვა თამარის თანამოსაყდრედ დასმას უკავშირდებოდა. დიდგვარიანებს სურდათ, დაესწროთ და თამარის გამეფება (თანამოსაყდრეობა) არ დაეშვათ. უფლისწულის თანამოსაყდრედ დასმას – საერო-სამხედრო ელიტის დასტურის გარდა, საეკლესიო კურთხევაც სჭირდებოდა, მით უმეტეს, რომ ქალის მეფობა საერთოდაც იშვიათი მოვლენა იყო. კურთხევის, ანუ დასტურის მიცემის საფასურად ეკლესიამ – სადაც წამყვან პოზიციებზე უკვე ისევ დიდგვარიანი არისტოკრატია მოკალათებულიყო – მეფეს საგადასახადო შეუვალობა დაათმობინა, მაგრამ ეს არ იყო უმთავრესი. უფრო მნიშვნელოვანი ის გახლდათ, რომ მანამდე მცხეთის კათალიკოსის ტახტი „მეფეთა სოციალური პოლიტიკის დემოკრატიული მიმართულების მომხრეთა ნაწილის წარმომადგენელს [...] განთქმულ მწერალს და ფილოსოფოსს“ (ჯავახიშვილი 1984, 112) ნიკოლოზ გულაბერისძეს ეკუთვნოდა, ახლა კი გულაბერისძე „სიმდაბლისა ძლითა ეჯმნა ქართლისა კათალიკოზობისაგან“ (ბასილი ეზოსმოძღვარი 1996, 385) და ტახტი დიდგვარიანი ოპოზიციის წარმომადგენელმა – მიქაელ მირიანისძემ დაიკავა.

ძნელი მისახვედრი არ არის, რომ მომხდარი ცვლილების მიზეზი ნიკოლოზ გულაბერისძის „სიმდაბლე“ არ ყოფილა. დიდგვარიანი არისტოკრატია მეფეს ეკლესიაზე გავლენის ბერკეტს ეცილებოდა. მეფე ეკლესიაში დამარცხდა, საერო ხელისუფლებს კი (იმავე დიდებულებს) – გაუწყრა, აღმასრულებელი სახელოები ჩამოართვა და სასახლის ერთ-ერთ გულ აზნაურებს დაუნაწილა.

აღმასრულებელ თანამდებობებზე დანიშვნები მეფემ – როგორც ჩვეულებრივ ხდებოდა ხოლმე – ამჯერადაც, სავარაუდოდ, „დარბაისელთა“ ანუ სამეფო დარბაზის წევრთა „თანადგომით და ერთნებობით“ განახორციელა. „დარბაისელთა“ ყველაზე გავლენიანი ნაწილი დიდგვარიანი იყო, მაგრამ მათი „თანადგომა“, საზოგადოდ, პოლიტიკურ ძალთა თანაფარდობის მიხედვით იძენდა რეალურ შინაარსს. მოცემულ შემთხვევაში დარბაზის წევრთა „თანადგომა“ ბრძოლის ველზე გამარჯვებული მეფის ნებისადმი მორჩილებას გამოხატავდა. აღმასრულებელ ხელისუფლებაში გატარებული ცვლილებებით, ამჯერად, მეფის თვითმპყრობელობა ზეიმობდა.

მაშ, 1177 წელს სამეფო სახლის ოპოზიციამ მხოლოდ ნაწილობრივ დამარცხდა: დიდგვარიანებმა უზენაესი აღმასრულებელი სახელოები დაკარგეს, მაგრამ ეკლესიაში განიმტკიცეს პოზიციები. მეფის ხელისუფლების შესაბოჭად ბრძოლამ ახალ ფაზაში გადაინაცვლა.

მაღე, 1184 წელს, გიორგი III მოულოდნელად გარდაიცვალა და ვნებათაღელვაც განახლდა. თამარი, რომელიც აქამდე მხოლოდ თანამოსაყდრედ ითვლებოდა, უკვე სრულუფლებიანი მეფე უნდა გამხდარიყო. ეკლესიამ, როგორც ვნახეთ, თამარის თანამოსაყდ-

რედ დასმაზეც კი არ მისცა გიორგი მეფეს უპირობო თანხმობა, ახლა ხომ – მით უმეტეს: ეკლესიამ თანხმობა უაღრესად არასასურველი დათმობის ფასად გამოიმეტა.

მეფის ხელისუფლების უმნიშვნელოვანესი ინსტიტუციური საყრდენი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის (იგივე პრემიერ-მინისტრის) სახელო იყო. ჭყონდიდელის ხელი ყველა მინისტრის საქმიანობას სწვდებოდა და მთელ აღმასრულებელ განშტოებას აკონტროლებდა. „ყველა მასალის შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ მწიგნობართუხუცესი ჭყონდიდელი და ვაზირთა უპირველესი საქართველოს სახელმწიფოს საჭეთმპყრობელი იყო და თვით მეფეც კი მის დაუკითხავად არ მოქმედებდა“ (ჯავახიშვილი 1982, 274). სამეფო სახლის ოპოზიციამ – რომელიც, ეკლესიასთან შეთანხმებით მოქმედებდა, სწორედ ჭყონდიდელის თანამდებობა ამოიღო მიზანში.

„ისტორიანი და აზმანიდან“ ჩანს, რომ გიორგი III-ის გარდაცვალების მომენტში ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელო ჯერაც „მეფის ხელშინაურ მოხელეს“ ანტონ გნოლისთავისძეს სჭერია. მეფის ცხედრის დასატირებლად გეგუთის სასახლეში მისულმა თამარმა და მამიდა რუსუდანმა „მიმოიხილეს გარემოს და იხილეს მიქაელ პატრიარქი, ყოველთა ებისკოპოზითურთ მდგომი და ვაზირი ანტონი და ამირსპასალარი ყუბასარ და სხუანი ხელისუფალნი: ყუთლუ-არსლან მეჭურჭლეთუხუცესი, აფრიდონ მსახურთუხუცესი“ (უცნობი მემატიანე 1996, 321). შექმნილ ვითარებაში კათალიკოსმა მიქაელმა „წინაუკმორამე იწყო წესთაგან ეკლესიისათა და ჭყონდიდელ-მაწყურელობა და მწიგნობართუხუცესობა მოივერაგა უფლისაგან“ (ბასილი ეზოსმოძღვარი 1996, 386).⁸ „მიქაელ კათალიკოსს ასეთი არაჩვეულებრივი დაჯილდოვება სამეფო სახლობისათვის გაწეული რამე განსაკუთრებული ღვაწლისათვის უნდა ჰქონოდა მიღებული... მიქაელ კათალიკოსს ეს ჯილდო იმისათვის შეიძლება ჰქონდეს მიღებული, რომ მან თამარის გამეფების უფლების საცილობლად ქცეული საკითხის მშვიდობიანად და თამარის სასარგებლოდ გადაწყვეტას ხელი შეუწყო“ (ჯავახიშვილი 1984, 114). ასე რომ, თამარის გამეფებაზე თანხმობა სამეფო სახლის ოპოზიციამ მხოლოდ კონსტიტუციური შინაარსის ცვლილების შედეგად გამოიმეტა.

სამეფო სახლის მხრიდან პრემიერ-მინისტრის სახელოს არდათმობას ისევ ქვეყნის აშლა და შეიარაღებული დაპირისპირება მოჰყვებოდა. სამეფო კარი კომპრომისზე წავიდა და გარკვეული ყოყმანის მერე⁹ თამარმა დათმო.

ივანე ჯავახიშვილმა მომხდარი ცვლილება თეოკრატიის დამყარებად შეაფასა. „მიქაელ კათალიკოსის ზრახვისა და გეგმის პოლიტიკური მნიშვნელობა ცხადია: მისი და, უეჭველია, მის მომხრეთა მიზანი სახელმწიფო ხელისუფლების ხელში ჩაგდებაც იყო. ვითარცა საქართველოს ეკლესიის კათალიკოზ-პატრიარქი, იგი ქართული ეკლესიის მესაჭე იყო – ვაზირთა-უპირველესობისა და მწიგნობართ-უხუცესობის მიღებით მას საერო, სახელმწიფო ხელისუფლების ხელში ჩაგდებაც ჰსურდა. ხოლო, რათგან ქართული სახელმწიფოს სამართლის ძალით მწიგნობართ-უხუცესი მეფის „მამად“ იყო მიჩნეული და მის დაუკითხავად მეფეს არაფერი არ უნდა გაეკეთებინა, ამიტომ მიქაელს ამიერითგან თვით მეფეზეც-კი მეტი ძალა და ხელისუფლება ექმნებოდა. მეფეს საეკლესიო საქმეებში უშუ-

8 „უფალში“ ამ შემთხვევაში, რუსუდან დედოფალი იგულისხმება. „უფლისგან“ ე.ი. ქვეყნის უზენაეს პირისგან. „ხოლო შემყრელთა შვიდთავე ამის სამეფოსა მეთქუ-მეტყუთა ჰკადრეს და მოახსენეს დედოფალსა რუსუდანს: დღეს შენა სჩან მშობელთა ამათთა ნაცვლად“ (უცნობი მემატიანე 1996, 322).

9 ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელოს მიქაელისთვის გადაცემას თამარი, როგორც ჩანს, არ თანხმდებოდა, მაგრამ „მსმენელი ჰაჯისა, ძალითა სამე დამორჩილ იქნმა“ (უცნობი მემატიანე 1996, 322).

ალოდ ჩარევის უფლება არ ჰქონდა და ხელი არ მიუწვდებოდა, მიქაელი კი ორსავე, საერო-სახელმწიფო და საეკლესიო ხელისუფლების მქონებელი და გამაერთიანებელი იყო.

რამდენადაც მიქაელი უპირველესად კათალიკოზი იყო, ეს გარემოება სახელმწიფოსა და საერო ცხოვრებაში აუცილებლად ეკლესიის გაბატონებას მოასწავებდა. ეს საისტორიო მეცნიერებაში წოდებულს ცეზაროპაპიზმს უდრიდა და რომის ეკლესიის უფლებრივ შემეცნებას მიემსგავსება“ (ჯავახიშვილი 1984, 115).

საფიქრალია, რომ მიქაელის თეოკრატია თავდაპირველად მხოლოდ სამართლებრივი ფაქტის სახით დაფიქსირდებოდა, პოლიტიკურ ძალთა შესატყვისი გადაწილება კი – თანდათან მოხდებოდა. ჯერჯერობით მაინც არასაეკლესიო, საერო საკითხებში მეფეს – მისსავე ვაზირთან ფორმალურ-სამართლებრივი თანასწორობის მიუხედავად – მეტი შესაძლებლობები გააჩნდა, მაგრამ მიქაელი დიდგვარიან ოპოზიციასთან შეთანხმებით მოქმედებდა – ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელოს ის სხვაგვარად ვერ „მოივერაგებდა“. აშკარაა, რომ მეფე თამარი საერო-სამხედრო და სასულიერო ოპოზიციის ერთიან ფრონტს შეეჯახა. ბასილი ეზოსმოძღვრის მოწმობითაც, მიქაელმა ჭყონდიდლობა „მოძმაცვითა ვიეთმე მეფისა განმზრახთათა“ მისტაცა ანტონის. „მოძმაცვა“ – მზაკვრობად და ღონეობად განიმარტება (ძველი ქართული ენის შეერთებული ლექსიკონი 2008), ხოლო „მეფის განმზრახები“ – მრჩევლებია. რაკი „განმზრახები“ მზაკვრობდნენ, შეთქმულების მონაწილეები ყოფილან, შეთქმულებს კი წოდებრივი ინტერესი ამოძრავებდათ.

ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის დანიშვნა მეფის და მისი დარბაზის (და არა საეკლესიო კრების) დისკრეციას განეკუთვნებოდა.¹⁰ ამის გამო, თეორიულად შესაძლებელი იყო, თამარს – მეფედ კურთხევის მერე – ამ ფორმალური უფლებით ესარგებლა და ჭყონდიდელის თანამდებობაზე ისევ ანტონი აღედგინა. მაგრამ ძალთა რეალური თანაფარდობის გათვალისწინებით, მიქაელის გადაყენება, არც პირდაპირი ბრძანების ფორმით ივარგებდა და აღარც დარბაზის გავლით მოხერხდებოდა. მეფეს რომ მიქაელის ბრძანებით გადაყენება შეძლებოდა, ჭყონდიდელის სახელოს „მოვერაგება“ მცხეთის კათალიკოსის მხრიდან, აზრს დაკარგავდა. საქმეც ის იყო, რომ მომხდარი ცვლილების თვითმპყრობელური წესით გაბათილება მეფეს – დიდგვარიანი არისტოკრატის პოზიციების განმტკიცების და თეოკრატული მმართველობის (თუნდაც ფორმალურად) დამყარების მერე – უკვე აღარ შეეძლო და თამარმაც საქმეს შორიდან მოუარა. მან ჯერ ეკლესიაში (სადაც, რა ხანია, სამეფო სახლი მარცხს მარცხზე განიცდიდა) სცადა მიქაელის პოზიციების მორყევა. საგანგებოდ მომზადებულ საეკლესიო „კრების ხელმძღვანელად იმდროინდელი კათალიკოზის, მიქაელის მაგიერ, მისი წინამოადგილე და მოწინააღმდეგე ნიკოლოზ გულაბერისძე დაინიშნა. [...] ყველასთვის ცხადი უნდა გამხდარიყო, რომ საეკლესიო კრება კათალიკოზ-მწიგნობართუხუცესის საწინააღმდეგოდ იყო მოწყობილი“ (ჯავახიშვილი 1984, 116-117).

მიქაელ კათალიკოსი ბრალდებულის როლში ელოდა კრების განაჩენს. თამარი პირდაპირ მიუთითებდა დამსწრეებს: „გამოიძიეთ ყოველი კეთილად და დაამტკიცეთ მართალი, ხოლო განხადეთ გულარძნილი“ (ბასილი ეზოსმოძღვარი 1996, 385). ბრალდების დადასტუ-

10 არათუ მწიგნობართუხუცესის, ძლიერი თვითმპყრობელი მეფის პირობებში თვით კათალიკოსის „შერჩევაც“ ფაქტიურად კი დანიშვნა, მეფის მიერ ხდებოდა ხოლმე. მართალია, დავით ბატონიშვილი თავის „საქართველოს სამართლისა და კანონმდებლობის მიმოხილვაში“ საზოგადო ვითარებას აღწერს, მაგრამ მისი ჩვენება მაინც ნიშანდობლივია: Глава III №46. Каталикос избирается царем (Багратиони 1959, 228).

რების შემთხვევაში მიქაელი კათალიკოსობას დაემშვიდობებოდა და, როგორც საეკლესიო წესების შემშლელი, ველარც ჭყონდიდის კათედრას შეინარჩუნებდა და რაკი მეფის ვეზირი (მწიგნობართუხუცესი) აუცილებლად ჭყონდიდის ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო, მიქაელი მწიგნობართუხუცესის თანამდებობასაც დაჰკარგავდა. კრებას მიქაელი არც კი დაასწრეს: „წინამძღვართა კრებისათა ნიკოლას და ანტონი, ... არა ინებეს შორის მათსა ყოფად მაშინდელი იგი ქართლისა კათალიკოსი, რამეთუ წინაუკმო რამე იწყო წესთაგან ეკლესიისათა და ჭყონდიდელ-მაწყუერელობა და მწიგნობართუხუცესობა მოვევრაგა უფლისაგან. არამედ ვერცა განაყენეს, დაღაცათუ ფრიად ილუაწეს“ (ბასილი ეზოსმოდღვარი 1996, 387)

მიქაელი ვერ განაყენეს!

ერთხელაც:

მიქაელმა პირველ ჯერზე (1177 წელს, თამარის თანამოსაყდრეობაზე დასტურის საფასურად) პატრიარქობა, მეორე ჯერზე კი (1184 წელს, თამარის მეფედ კურთხევაზე დასტურის საფასურად) ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა „მოივერაგა“ ამით სამეფო სახლის დიდგვარიანმა ოპოზიციამ – რომელთა რიგებსაც, სავარაუდოდ, მიქაელიც უნდა კუთვნებოდა – წოდებრივ-კლასობრივი ინტერესებისთვის ბრძოლაში ორი უზენაესი სახელო – ეკლესიის საჭე და პრემიერ-მინისტრის თანამდებობა მოიგლო ხელში. ასეთ პირობებში პროფესორ შ. მესხიას მტკიცება,¹¹ რომ მეფემ თვითმპყრობელობა¹² შეინარჩუნა – ნაძალადევად გამოიყურება. მეფის ძალაუფლება შეიზღუდა.

მიქაელის „განყენების“ წარუმატებელმა მცდელობამ ვითარება უკიდურესად გაამწვავა. ძალთა მრავალწახნაგა კონფიგურაციას ერთი საყურადღებო ქიმიც გააჩნდა: ეკლესიის და მიქაელის გაძლიერება არა მარტო მეფეს, სამხედრო-საერო ელიტასაც უქმნიდა თავსატეხს. სამეფო სახლის ოპოზიციამ მეფის ხელი ეკლესიის მეშვეობით კი წარმატებით დაასუსტა, მაგრამ ახლა კათალიკოსი მიქაელი ექცა თავისტკივილად. მას თეოკრატიის (ეკლესიოკრატიის) არა მხოლოდ ფორმალური უფლება, არამედ ხორცშესხმის ნებაც გააჩნდა. ამ პოტენციალის რეალიზება აღარ შედიოდა დიდებულების ინტერესში. მიქაელი დიდებულებს მეფის ხელისუფლების შესაზღუდად სჭირდებოდათ, თორემ, ნახეთ:

„მოკუდა ქართლისა კათალიკოზი, ჭყონდიდელი, მწიგნობართუხუცესი... მირიანის ძე მიქაელ, [...] არავინ შეწუხნა მისთვის არცა დიდი, არცა მცირე, რამეთუ ყოველნი სძულობდეს“ (ბასილი ეზოსმოდღვარი 1996, 388).

ამ სიძულვილის მიზეზი მიქაელის გაფართოებული უფლებამოსილება განხლდათ. დიდებულები ამას ვერ შეეგუებოდნენ. მათთვის ერთნაირად მიუღებელი იყო, როგორც მეფის – საერო ხელისუფლის – ისე სასულიერო მეუფის წრეგადასული ძლიერება. თავიანთი უფლებრივი პრივილეგიების გაფართოების მიზნით დიდგვარიანებმა ისევ მეფეს შეუტიეს:

„დიდებულთა ვიეთმე ხელისუფალთა ყვეს ფიცი ესრეთ, ვითარმედ: აღარ ვეგებით ძუელთა ხელისუფალთა და გამგებელთა საქმისათა ფარმანს ქუეშე მყოფნი, ვინათგან მათგან დაძრცვილნი და უნატოდ გაძეულნი ვართ და გუარიანნი და მსახურეულნი სახლ-

11 იხ. შოთა მესხია – საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში. თბ. 1979.

12 თუ თვითმპყრობელობის შინაარსად მხოლოდ „დაუმონებელ თავისუფლებას“ (მამულია), ანუ მეფეზე უზენაესი ინსტანციის არარსებობას არ მივიჩნევთ. მაგრამ ამ შემთხვევაში ხომ ლაპარაკი მეფის შეუზღუდავ ხელისუფლებაზეა.

ნი უპატიოდ და უსახელოდ გასულ ვართ უგუაროთა და უხმართაგან“ (უცნობი მემატიანე 1996, 324).

„საქართველოში ეს პირველი წოდებრივი გაფიცვა იყო პოლიტიკურ უფლებათა, ან უპირატესობის მოსაპოვებლად“ (ჯავახიშვილი 1984, 120). „გვარიანი და მსახურეული სახლების“ შვილები მოითხოვდნენ მხოლოდ მათი წრის წარმომადგენლებს სჭეროდათ აღმასრულებელი სახელოები: „საქართველოს მეფეს ხელისუფლება უნდა შეჰზღუდვოდა: მას თავის სურვილისამებრ მოხელეთა ამორჩევა და დანიშვნა არ შეეძლო. ამიერითგან უმაღლესი მოხელეობა უეჭველად დიდებულ აზნაურთა გვარის შვილებს უნდა რგებოდა“ (ჯავახიშვილი 1984, 121).

განსხვავებულად აფასებს მოვლენებს პროფესორი ილია ანთელავა. გაფიცვა – მისი აზრით – არ ყოფილა დაბალი სოციალური წრის ადამიანების დაწინაურების წანააღმდეგ მიმართული მოძრაობა: „ისტორია და აზმანი შარავანდეთთან“ არაფერს გვეუბნება ‘უგვარო’ მოხელეების რაიმე არაჩვეულებრივ როლზე ქართულ მონარქიაში“ (ანთელავა 1980, 197). მსახურთუხუცესი აფრიდონი, რომლის გადაყენებაც ოპოზიციამ მეფეს მოსთხოვა, დიხს „უგვარო“, მაგრამ ამირსპასალარ ყუბასარზე ამას ვერ ვიტყვით. „ტერმინ ‘უგვაროს’ უშენიშვნოდ გავრცელება ყუბასარზე არ შეიძლება. ამისათვის მყარი საფუძველი არ არსებობს. ასევე არ შეგვიძლია ‘უხმართაგან’ გავავრცელოთ ჩვენ აფრიდონზე. აფრიდონი ‘უგვარო’, ხოლო ყუბასარი ‘უხმარია’, გამოუსადეგარი. იგი ‘უხმარობის’ გამო ვერ ასრულებს თავის მოვალეობას და ამიტომ მოითხოვენ მის გადაყენებას. ცხადია, ამირსპასალარის და მანდატურთუხუცესის ‘ხელის’ ვაკანსია მეტად მიმზიდველია დიდებულებისთვის“ (ანთელავა 1980, 197).

საქმედ სწორედ ამ მიმზიდველობაშია. ამ მიმზიდველობის გამო სარგებლობდნენ გაფიცულები ფართო მხარდაჭერით, თორემ მცირერიცხოვანი ხელისუფლები („დიდებულთა ვიეთმე ხელისუფალთა ყვეს ფიცი“) კლასობრივი თანამოძმეების მხარდაჭერის გარეშე, ვერც კი გაიფიცებოდნენ. ეს გაფიცვა იმ გაუნელებელი შეტევითი სტრატეგიის ნაწილი იყო, რაც დიდგვარიანებმა სამეფო სახლის წინააღმდეგ მიმართეს. ამასვე ადასტურებს ის, რომ ზოგიერთი ხელისუფლის გაფიცვას მალე ბევრად მასშტაბური გამოსვლა მოჰყვა. მოძრაობას სათავეში მეფის მეჭურჭლეთუხუცესი ჩაუდგა, მაგრამ ამაზე ცოტა ქვემოთ...

დიდგვარიანებმა ამ გაფიცვით წოდებრივი ინტერესი დაიკმაყოფილეს: ამიერიდან – ორბელთა აჯანყების შემდგომი ვითარებისგან განსხვავებით – ხელმწიფის კარის მოხელეებად მხოლოდ დიდგვარიანები დაინიშნებიან, ოღონდ სამეფო სახლისადმი ლოიალობის ნიშნით.

ვითარების დარეგულირება მაშინ თამარ მეფის გონივრული ქცევის შედეგად მოხერხდა. თავდაპირველად მეფე გაფიცულთა მოთხოვნებს დაჰყვა: თანამდებობიდან გადააყენა „უგვაროები“ და ვითარება განმუხტა, შემდეგი ნაბიჯის გადადგმა კი დაახანა და აღმასრულებელი სახელოები ვაკანტური დატოვა! გაფიცულებმა „დიდებისათვის („დიდება“ თანამდებობას ნიშნავს – ა. ჯ.) ურთიერთს დაუწყეს ზიღვა“ (უცნობი მემატიანე 1996, 325). სახელოების დიდგვარიანებისადმი კუთვნილებას მეფე თანხმდებოდა, მაგრამ თანამდებობების პერსონალური განაწილება სამეფო სახლისადმი ლოიალობის ნიშნით გადაწყდა. შეთანხმება ჯერ საზოგადო წესზე მოხდა: მეფე პრინციპულად თანახმა იყო აღმასრულებელი სახელოები დიდგვარიანებისთვის დაეთმო – არა „უგვაროთა და უხმართათვის“ ცალკეული კანდიდატი „გამოარჩია“ კი, თავისთავად ცხადია, ტახტისადმი ერთ-

გულებს ნიშნით მოახდინა; მეფის ამ შესაძლებლობას ოპოზიცია ვერც ერთ შემთხვევაში ვერ გააბათილებდა. წოდებრივი ინტერესის მიუხედავად, მეფის ხელისუფლებისადმი ლოიალობა თანამდებობაზე დამტკიცებულ ნებისმიერ დიდგვარიანს მართებდა. სახელოს მფლობელ დიდგვარიანს მისივე „თანამომქმეები“ შურით უმზერდნენ, – სახელო, როგორც ითქვა, მიმზიდველი იყო და სხვებსაც სურდათ. სწორედ ამიტომ, მოქმედ მინისტრებს მოპოვებული პოზიციის შესანარჩუნებლად მეფის კეთილგანწყობა სჭირდებოდათ. სამეფო სახლის ოპოზიცია მეფის ამ უპირატესობას ძალაუვნებურად შეეგუა და საქმეც ორმხრივი კომპრომისით მოგვარდა: დიდგვარიანებმა წოდებრივი პრივილეგია მიიღეს, მეფე კი აღმასრულებელ სახელოებს ლოიალობის ნიშნით გასცემდა.

1184 წელს მომხდარი ცვლილების შედეგად, მაშასადამე, მეფის თვითმპყრობელობა შეიზღუდა. „საქართველოს ხელმწიფეთა ‘თვითმპყრობელობა და ღვთისნებითობა’ უფრო მეფეების და მთავრობის მომხრეთა დასის იდეალი და მისწრაფება იყო, ვიდრე სახელმწიფო ცხოვრების უტყუარი მოვლენა“ (ჯავახიშვილი 1984, 98). სხვა საკითხია, რომ სამეფო სახლს სამეფო უფლების შეუზღუდავი გამოყენების სურვილი და მიდრეკილება გააჩნდა. „თამარ მეფეც კი, რომელიც მამის გარდაცვალების შემდეგ მხოლოდ მაშინ ავიდა სამეფო ტახტზე, როცა შეკრებილმა დიდებულებმა ბჭობის შემდეგ შესაძლებლად სცნეს მისი გამეფება, ისიც კი მაინც გაიძახოდა, რომ სამეფო ტახტი ‘მერწმუნა პირველ ღვთისაგან და მერმე მშობლეთა ჩემთაგან’ აო“ (ჯავახიშვილი 1984, 151) და ეს იმ ვითარებაში, როცა „მართო თვითონ მეფეს საქართველოში არასდროს ახალი კანონი არ დაუდგია, არამედ ყოველთვის დარბაზის ერთა თანამშრომლობითა და განჩინებით. [...] საქართველოს მეფე სამართლის წიგნს, ანუ კანონებს მართო თვითონ კი არ ადგენდა და მხოლოდ თავის სახელით კი არ აცხადებდა, არამედ დარბაზის, ან საკანონმდებლო კრების ‘თანადგომითა და თანაზრახვითა’, ‘ერთბამად’“ (ჯავახიშვილი 1984, 169).

2. „კანავეისელთა“¹³ გამოსვლა

აღმასრულებელი თანამდებობების ვაკანტურად დატოვებით მეფე გაფიცულებს კომპრომისისკენ მოუწოდებდა, მაგრამ დიდგვარიანები მიღწეულით არ დაკმაყოფილდნენ და შეტევა გააძლიერეს. სამეფო სახლის ოპოზიციას ამჯერად სათავეში ვაჭარ-ხელოსნების თავკაცი, ყუთლუ-არსლანი ჩაუდგა:

„და ესეცა უცხო მოსაგონებელი: ყუთლუ-არსლან [...] მომღებელმან წესსა რასმე სპარსთა განაგისსა, ითხოვა კარავი დადგმად ველსა ისანისასა და სანახებსა სალოდებლისასა და თქუა: ‘დასხდომილნი მუნ შიგა, განმგებელნი მიცემისა და მოღებისა, წყალობისა და შერისხვისანი, ვჰკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს, მეფესა და დედოფალსა; მაშინლა სრულ იქმნებოდეს განგებული ჩუენი’“ (უცნობი მემატიანი 1996, 325).

ყუთლუ-არსლანს, რომელიც „საქალაქო წრეებთან დაკავშირებული იყო არა მარტო თავისი თანამდებობით, არამედ აგრეთვე წარმოშობითაც“ (მესხია 1982, 284), მეჭურჭლეთუხუცესის თანამდებობა ეჭირა სამეფო კარზე. საფინანსო საქმეებს მეფე, საზოგადოდ, ვაჭარ-ხელოსნური წოდების თავკაცებს ანდობდა ხოლმე: ყუთლუ-არსლანის მერეც ამ თანამდებობას მალე ისევ „მკვიდრთა ტფილისისასა შინა თავადი“ (უცნობი მემატიანი 1996,

13 ყუთლუ-არსლანის დასს ასე ნ. ბერძენიშვილი იხსენიებს (ბერძენიშვილი 1965, 94).

328), აბულასან იობის ძე დაიჭერს. მეჭურჭლეთუხუცესის სახელოს ვაჭარ-ხელოსნების თავკაცებისთვის გადაცემას, ფინანსურ-ეკონომიკური საჭიროების გარდა, პოლიტიკური დატვირთვაც გააჩნდა: მიწისმფლობელ მაგნატებთან ხანგრძლივ ბრძოლაში ჩაბმულ მეფეს ვაჭარ-ხელოსანთა წოდების მოკავშირეობა სჭირდებოდა და მათ თავკაცებს თავისკენ იბირებდა, მაგრამ ახლა, შექმნილ ვითარებაში, მოქალაქეებმა ოპოზიციის მხარეს გადასვლა ამჯობინეს. მათი არჩევანი არც არის გასაკვირი. თბილისის თავკაცები დამოუკიდებლობის ძიებაში მუდამ მიწისმფლობელ მაგნატებს, მეფე-მთავრებს და წინააზიის სულთნებს შორის ლავირებდნენ. ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით, ყუთლუ-არსლანი დიდგვარიანებს 1184 წლის გაფიცვისთანავე გარიგებია: „ყუთლუ-არსლანი გაფიცულ დიდგვარიან აზნაურ-მოხელეებს ყუბასარ-აფრიდონივით დასამხობად ნიშანში არ ამოუღიათ. იგი, როგორც ჩანს, მათთვის მაშინ იმდენად საძულველი არ ყოფილა და ჭიაბერივით მასაც თავისი თავი დიდგვარიან აზნაურთა მრისხანებისაგან უზრუნველუყვია“ (ჯავახიშვილი 1982, 126). სწორედ ამ გარიგების საფასურში აღუთქვეს, ჩვენი აზრით, დიდგვარიანებმა ყუთლუ-არსლანს ამირსპასალარის სახელო – წინააღმდეგ შემთხვევაში, გაუგებარია, რის იმედად იქნებოდა იგი „ამირსპასალარად და სომხით სომეხთა მეფისა ადგილისა ლორეს დაჯდომად განმზადებელი“ (უცნობი მემატიანე 1996, 325), თუმცა, ცხადია, ვაჭარ-ხელოსნების უმთავრესი მამოძრავებელი მოტივი ამირსპასალარის სახელო არ იყო: მათ, დიდგვარიანების კვალდაკვალ, მეფის ხელისუფლების შეზღუდვა და ახალი საძალაუფლებო სისტემის დამკვიდრება სურდათ. ინიციატივა, ამჯერად, მათი იყო; მემატიანე ყუთლუ-არსლანს აკი თანაშეფიცულთა მეთაურად ასახელებს¹⁴ („მოიღონა ხელთგდება თავისა მის მოქმედთასა“ (უცნობი მემატიანე 1996, 325).

ოპოზიციის თავკაცი თამარმა დააპატიმრა. შეთქმულები ომით დაიმუქრნენ: „შეიყარნეს და უკუადაგეს თამარსა, დაადგინეს ახალი სიმტკიცე ყუთლუ-არსლანის გაშვებულები-სა და არა მიშუებისა ვნებად მისსა მეტყუელნი, განემზადნეს ისანისაცა შემობმად“ (უცნობი მემატიანე 1996, 325). ეს – „დაადგინეს ახალი სიმტკიცე“ საყურადღებოა: „სიმტკიცე“ ანუ 'სიმტკიცის წიგნი' საბუთთა ერთი ჯგუფის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო“ (ჯავახიშვილი 1984, 127). ეს დოკუმენტი („წიგნი“) სახელმწიფოს ახლებურად მოწყობის, ანუ კონსტიტუციური ცვლილებების გეგმად უნდა მივიჩნიოთ. კარავისელთა მოთხოვნა რომ პირველ რიგში სა-

14 პროფესორ ანთელავას – გ. მელიქიშვილის კვალობაზე (მელიქიშვილი 1973) – ყუთლუ-არსლანი საერთოდაც დიდგვარიანად ჰყავს წარმოდგენილი. დიდგვარიანად მიაჩნია მას აბულასანიც და ამ მოსაზრების დასასაბუთებლად წებულდაში წმინდა ანდრიას ეკლესიას აბულასანის საგვარეულო ეკლესიად წარმოგვიდგენს, რაც აბსოლუტურად უდავო ფაქტიც რომ იყოს, მაინც ვერ გააბათილებს „ისტორიანი და აზმანის“ პირდაპირ ჩვენებას აბულასანზე, როგორც ტფილელ მოქალაქეთა თავკაცზე: „გამოვიდა ვინმე ჩვენდა მეტყუელი, მკვიდრთა ტფილისისათა შინა თავადი და მეფეთ-მეფისაგან წყალობახელდასხმული და ამირა ქართლისა და ტფილისისა, სახელით აბულასან“ (ისტორიანი და აზმანი 29, 328). დიდგვარიანად მიიჩნევს ყუთლუ-არსლანს შ. ბადრიძეც: „ის ფაქტი, რომ 1184 წელს, თავიანთი პირველი გაფიცვის დროს, დიდგვარიანი ოპოზიციონერები [...] არსად მოითხოვდნენ ყუთლუ-არსლანის გადაყენებას, უფრო იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ იგი არ იყო უგვარო და ამიტომაც ოპოზიციონერები არ აყენებდნენ მისი მოხსნის საკითხს... ის რომ მართლა უგვარო ყოფილიყო, წარმოუდგენელი იქნებოდა ამირსპასალარობაზე ფიქრი“ (ბადრიძე 27, 306). წარმოუდგენელი რატომ იქნებოდა? სამხედრო და საპოლიციო უწყებების თავკაცობა სულაც არ იყო უპრეცედენტო მოვლენა მოქალაქეთა თავკაცების, ანუ „ტფილელი ბერებისთვის“; „ქალაქის ბერთა“ ხელქვეითნი ჩანან აგრეთვე 'ქალაქის ცხენოსანნი' ანუ ქალაქის მცველთა რაზმი. აღსანიშნავია, რომ თბილისის ჩასაბარებლად წამოსულ ბაგრატი IV-ს 'ტფილელ ბერთა' მოწოდებითა და მათთან ეთად, დიღმის ველთან სწორედ 'დარბაზის ყმანი და ცხენოსანნი' შეეგებნენ“ (20, 231).

ხელმწიფო მოწყობას ეხებოდა და არა „საკადრო დანიშვნებს“, იქედანაც ჩანს, რომ „აზმანის“ როიალისტიმა ავტორმა ოპოზიციონერთა ულტიმატუმი ისე გაიგო, როგორც „დასასრულისა ხელმწიფობისა პატრონისასა მიმცემელი“ (უცნობი მემატიანე 1996, 325), ანუ სამეფო ხელისუფლების ფაქტიური გაუქმება. „დიდ-გვარიან აზნაურთა გაფიცვა ბოლოს და ბოლოს სამოხელეო ასპარეზზე მხოლოდ წოდებრივი უპირატესობის გასაბატონებლად იყო მოწყობილი, მეფის ხელისუფლებას სხვაფრივ ის არ შეჰხებია. მეჭურჭლეთ-უხუცესის დასის გეგმა კი – პირიქით, სწორედ მეფის მთელ ხელისუფლებას ეხებოდა“ (ჯავახიშვილი 1984, 130).

ატმოსფერო იმდენად ნერვიული იყო, მოლაპარაკებები – სამეფო სახლსა და გაფიცულებს შორის – არა პირისპირ, არამედ შუამავლების დახმარებით იმართებოდა. „ორთა საპატიოთა დედოფალთა“ ელჩობა – სამძივართა დედის, კრავაი ჯაყელის და ქართლის ერისთავთ-ერისთავის, რატის დედის, ხუაშაქი ცოქალის სახით – არ იყო მხოლოდ დაკავებული თავკაცის გამოშვების და ვითარების განმუხტვის მიზნით გამართული შეხვედრა. საქმე სახელმწიფოს ახლებურ მოწყობას ეხებოდა. მიღწეული შეთანხმების შედეგად ვითარება განიშხტა და – „კუალად დაჯდა ცხებული ღმრთისა თამარ მეფე საყდართა მათ ცამდი აღმართებულთა“ (უცნობი მემატიანე 326, 1996). ეს – „კუალად დაჯდა“ მიანიშნებს, რომ სამხედრო-სამოქალაქო ელიტა მეფის ტახტზე ჯდომას ლეგიტიმურად აღარ მიიჩნევდა, მაგრამ მხარეები შეთანხმდნენ. ჯერ მეფემ დათმო. მოქალაქეებმა და დიდებულებმა „აღიღეს ფიცი პატრონისაგან“, მერე კი – „მისცეს მათ პირი ერთგულობისა და ნებისყოფლობისა მათისა“ (უცნობი მემატიანე 326, 1996).

მეფე კარვის (იგივე კარის, სასახლის), როგორც ცალკე შენობის და ცალკე დაწესებულების დადგმას არ დათანხმდა და წარმომადგენლობითი საკრებულო სამეფო დარბაზის გაფართოების გზით ჩამოყალიბდა. სამეფო კარს, დარბაზს ფუნქცია გაუფართოვდა და მართვის კოლეგიალურ ორგანოდ გადაიქცა. კოლეგიალური მმართველობა უპრეცედენტო შემთხვევა როდი იყო ქართულ სინამდვილეში: გიორგი ათონელის მიერ ათონის ქართულ მონასტერში დამკვიდრებული მართვის მოდელი, მოგვიანებით მთელ სამონასტრო სისტემაზე რომ გავრცელდა, უზენაეს განმკარგულებელ ორგანოდ სავანის ძმათა კრებას გულისხმობდა. კოლეგიალური იყო „მონასტრების საქონებელთ მმართველობაც. ორგანიზაციულ საქმეებს მონასტრებში ‘ძმობის’ მიერ არჩეული მამასახლისი აწესრიგებს ‘თანადგომით და ერთნებებითა ყოველთა ძმათაითა’, ე. ი. მონაზვნების თანხმობა-მონაწილეობით“ (ბერძენიშვილი 1973, 288). ასევე კოლეგიალური იყო „საკათალიკოსი საქონებელთა“ მმართველობაც. „მცხეთის სამამულო-ორგანიზაციულ საქმეებს კათალიკოზი ‘ყოველთა მცხეთისშვილთა’ [საეკლესიო უმაღლეს ყმა აზნაურ-მოხელეთა ჯგუფი] ‘თანადგომით და ერთნებობით’ აწესრიგებს“ (ბერძენიშვილი 1973, 287). არსებობდა თბილისის, როგორც ქალაქ-რესპუბლიკის, არჩევითობაზე დამყარებული მმართველობა და არჩეული საკრებულოს (ბერების საბჭოს) როტაციის წესით განახლების გამოცდილებაც (მესხია 1982).

კარავისელთა გამოსვლის შედეგად, მაშასადამე, ქვეყნის პოლიტიკურმა სისტემამ კიდევ ერთი ცვლილება განიცადა და დარბაისლები, რომელთა ნაწილიც აღმასრულებელ სახელოებსაც ფლობდა – უზენაესი უფლებით აღიჭურვნენ.¹⁵ მიღწეულით კმაყოფილი

15 პროფესორი ილია ანთელავა შოთა მესხიაზე დაყრდნობით ამტკიცებს, რომ ეს მთლად ასე არ მომხდარა და დარბაისელთა „მეფობის თანაზიარობა“ მხოლოდ ზოგიერთებს – „სავსებით კონკრეტულ პიროვნებებს მიემართება ... „ერთნებობა და თანადგომა“, ისევე, როგორც „მეფობის თანაზიარობა“, ბატონი ანთელავას

ოპოზიცია თავის მხრივ დათმობაზე წავიდა და პრემიერ-მინისტრის თანამდებობაზე მეფეს ანტონ გნოლისთავისძე აღადგინა. „აზმანის“ ავტორი სწორედ ქალთა მისიის მერე ჩამოთვლის ცენტრალურ თუ რეგიონალურ თანამდებობებზე დანიშნულ პირებს და არც ქვეყნის სოციალურ ევოლუციაში და პოლიტიკურ მოწყობაში მომხდარი ძირეული ცვლილების აღნიშვნა ავიწყდება: „გახელმწიფდნეს დიდებულნი მეფობასა შინა ამისსა“ (უცნობი მემატიანი 1996, 327). „დიდებულნი“ თანამდებობაზე დანიშნულებს ნიშნავს, ხოლო „გახელმწიფება“ უზენაესი უფლებამოსილების და, მაშასადამე, „მეფობის თანაზიარობის“¹⁶ აღმნიშვნელია. მაშინდელი ქართული სახელმწიფო, ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, არა მონარქის სამფლობელოდ, არამედ „ერის“ სამშობლოდ მიიჩნეოდა: „ერში“ იმხანად მეფის გარდა ე. წ. „მკვიდრნი სამეფოსანი“ შედიოდნენ, იგივე – „თავადნი სამეფოსანი“.

მომხდარი ცვლილების შედეგად ვაჭარ-ხელოსანთა წოდების წარმომადგენლებმა (იგივე მოქალაქეებმა) უზენაესი პოლიტიკური უფლებები დაიბრუნეს, რაც მათ XI საუკუნის 80-იანი წლებიდან მოყოლებული ვიდრე 1122 წლამდე გააჩნდათ,¹⁷ თუმცა ამ უფლებებს ისინი ახლა უკვე ექსკლუზიურად ვეღარ ფლობდნენ და დარბაზის სხვა წევრებთან იყოფდნენ. ამას გარდა, თუ ადრე მართვის სადავეები მათ მხოლოდ ქალაქების (თბილისის, შესაძლოა – ანისის და დმანისის) ფარგლებში გააჩნდათ, ახლა მათი უფლებები მთელი ქვეყნის ფარგლებში გაფართოვდა და მთელ ქართულ საზოგადოებას გადასწვდა.

არსებული პოლიტიკური სისტემის ასეთი გაგება, რაც ივ. ჯავახიშვილის მიგნებაა, ჩვენ სავსებით მართებულად გვეჩვენება, თუმცა დიდი მეცნიერი ერთგვარ წინააღმდეგობაში მაინც ვარდება, როცა მიქაელ კათალიკოსის მიერ პაპოცეზარისტული თეოკრატიის შენარჩუნებას 80-იანი წლების ბოლომდე, მიქაელის გარდაცვალებამდე ვარაუდობს. ეს მოსაზრება „აზმანით“ არ დასტურდება. ივ. ჯავახიშვილი ამ შემთხვევაში თამარის მეორე ისტორიკოსს, ბასილი ეზოსმოდვარს ეყრდნობა, სადაც მიქაელ მირიანისძის გარდაცვალების შესახებ ცნობა დავით სოსლანის ტახტზე ასვლის (1187-1188 წლებში) პასაჟს მოსდევს, მირიანისძე კი გარდაცვალებისას ჭყონდიდედად არის მოხსენიებული (ბასილი ეზოსმოდვარი 1996, 388). „აზმანის“ ჩვენება სხვაგვარია: „აზმანის“ მიხედვით, მეფემ მიქაელი 1185 წელს „კარავისელებთან“ მიღწეული შეთანხმების მერე გადააყენა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის თანამდებობიდან და ანტონი (გნოლისთავისძე) აღადგინა. სწორედ ამ შეთანხმების მერე დაამტკიცა, როგორც აღვნიშნეთ, თამარმა მოხელეები უზენაეს აღმასრულებელ თანამდებობებზე, მანამდე კი ეს ადგილები ვაკანტური რჩებოდა. ბასილი

აზრით – „საერთო წესი იყო სახელმწიფოს მართვისა“ (ანთელავა 1980, 122). თუ „ერთნებობა-თანადგომა“ თამარის ხანაში არ შემოღებულა, მაშინ გამოდის, კარავისელთა გამოსვლის მერე ეს ძველი ტერმინები ახალი შინაარსით დატვირთულა: „ერთნებობა“ ადრე მეფის ერთპიროვნული ნების და დარბაზის წევრთა სათათბირო ხმის უფლების გამომხატველი იყო. თამარის ეპოქაში კი – მას მერე, რაც დიდებულებმა მეფე შეავიწროვეს – ტერმინებში იმთავითვე მოაზრებული კოლეგიალური უფლება რეალიზდა. ეს იმ სოციო-ეკონომიკური პროცესით იყო გამოწვეული, რაზეც ნარკვევის შესავალში ვისაუბრეთ. სოციო-ეკონომიკური ევოლუციის შედეგები ქვეყნის სამართლებრივ და პოლიტიკურ მოწყობაში აისახა.

16 „როგორც თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის სიტყვებიდან ირკვევა, ის უფლებრივი მდგომარეობა, რომელიც მაშინ საქართველოში დამყარდა, მიჩნეული იყო 'მეფობის თანაზიარობად' და 'დიდებულნიც' თურმე ითვლებოდნენ 'თანაზიარად მეფისა'“ (ჯავახიშვილი 1984, 138).

17 „1122 წ. დამდეგი, თბილისის აღების წელი, ეს არსებითად არის „ტფილელ ბერთა“, ქალაქის უხუცესთა დამოუკიდებელი მმართველობის, თბილისის, როგორც ქალაქ-კომუნის დაცემის წელი. აქამდე კი, აღ-ფარა-კის სიტყვით, 40 წლის მანძილზე, [...] ქალაქში „ტფილელ ბერთა“.. მმართველობა განუყოფლად სუფევდა“ (მესხია 1982, 227).

ეზოსმოძღვარი ამ დანიშვნების შესახებაც მიქაელის გარდაცვალების (1187-1188 წწ.) უწყების მერე საუბრობს. მეტიც – ეზოსმოძღვარი დანიშვნების შესახებ სულაც დასავლეთ საქართველოს დიდებულთა აჯანყების ჩაცხრომის უწყების მერე გვესაუბრება, აჯანყებას კი 1191 წელს ჰქონდა ადგილი. განა ეს იმას ნიშნავს, რომ აღმასრულებელი სახელოები 1191 წლამდე დარჩებოდა ვაკანტური? დანიშვნები (და მიქაელ მირიანის ძის გადაყენებაც ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის თანამდებობიდან) 1185 წელს განხორციელდა, რასაც „ისტორიანი და აზმანი“ სწორად გვაუწყებს, – ხოლო მიქაელის გარდაცვალებისას (1187-1188) მისი ჭყონდიდელად მოხსენიება ბასილი ეზოსმოძღვრის მიერ, მიქაელის ოდინდელი ჭყონდიდელობის აღნიშვნაა და სხვა არაფერი. მიქაელი, მაშასადამე, სიცოცხლის ბოლომდე ვერ დარჩა ჭყონდიდელის თანამდებობაზე და პაპოცეზარისტული თეოკრატიაც მალევე (1185 წელს) დამთავრდა. 1185 წელს მეფემ მიქაელის ჭყონდიდელის პოზიციიდან გადაყენება დიდგვარიანებთან და მოქალაქეებთან იმ პრინციპული შეთანხმების ფარგლებში მოახერხა, რაც კარავისელების გამოსვლის მერე მიიღწა. ჭყონდიდელ-მწიგნობარის უფლებებში მეფემ ანტონი 1185 წელს აღადგინა:

„პირველად გარდაცვალებასა (ლაპარაკი თამარის მამის, გიორგი III-ს გარდაცვალებაზეა – ა. ჯ.) და გამორჩევასა შინა ორთა – ვაზირთა და სპასპეტთა, თანადგომითა და ერთნებობითა ბრძანა დამტკიცებად ჭყონდიდელად და მწიგნობართუხუცესად და ვაზირად ანტონი, გაზრდილივე მამისა მათისა [...] და განაჩინა ამირსპასალარად სარგის მხარგრძელი [...] და უბოძა ლორე [...] და განაჩინა და უბოძა ჭიაბერსა მანდატურთუხუცესობა“ (უცნობი მემატიანი 1996, 326)...

3. „გახელმწიფდნეს დიდებულნი“

ანტონ გნოლისთავისძის მალევე აღდგენას ადასტურებს პროფესორი შ. მესხიაც,¹⁸ თუმცა კი ჯავახიშვილის თვალსაზრისს, შეზღუდული მონარქიის შესახებ, არ იზიარებს. მისი აზრით, მეფე თამარი თვითმპყრობელ მონარქად დარჩა. თავის არგუმენტაციას პროფესორი იმ გარემოებაზე აყრდნობს, რომ კარავისელთა გამოსვლის მერე, მეფემ ვაკანტურ თანამდებობებზე კვლავაც მისთვის სასურველი პირები დანიშნა. ეხება რა ახლახან მოყვანილ ციტატას „აზმანიდან“ (უცნობი მემატიანი 1996, 326), იგი წერს:

„მხოლოდ ანტონის ვაზირად დანიშვნასთან დაკავშირებით აქვს ნახმარი ‘გამორჩევა’ და ‘ბრძანა დამტკიცებად’, ხოლო ყველა სხვა მოხელის დანიშვნისას – ‘განაჩინა’, ‘უბოძა’, ‘კუალად უბოძა’ და სხვა მსგავსი. ... ანტონის ვაზირად დანიშვნა მართლაც მოითხოვდა ‘გამორჩევას’, ხოლო შემდეგ ამ ‘გამორჩეულის’ მეფის ‘ბრძანებით დამტკიცებას’, სხვა მოხელეთა დანიშვნისას კი მეფე თვით მოქმედებდა და თვით ნიშნავდა პირს ამ თუ იმ თანამდებობაზე“ (მესხია 1979, 68).

ამ ინტერპრეტაციას მოყვანილი ციტატის ერთი ნიუანსი ხდის საკამათოდ. წინადადების წყობა ისეთია, რომ „თანადგომა და ერთნებობა“ არა მხოლოდ ვაზირის „დამტკიცებას“ მიემართება: „თანადგომითა და ერთნებობითა ბრძანა დამტკიცებად... ვაზირად ანტონი“; – არამედ მომდევნო „განაჩინებასაც“: „და განაჩინა ამირსპასალარად სარგის მხარგრძელი“. სავსებით შესაძლებელია ამ წინადადების აზრი ისე გავიგოთ, რომ მეფემ ვაზირის და სპას-

18 „მან ეს თანამდებობა ხელახლა მიიღო თამარის გამეფების პირველსავე წელს“ (მესხია 1979, 41).

პეტის გარდა სხვა დიდებულებიც „თანადგომით და ერთნებობითა [...] განაჩინა.“ ვაზირს და სპასპეტს, „გამორჩევაც“ მიემართება და „თანადგომა-ერთნებობაც“; დანარჩენებს მხოლოდ – „თანადგომა და ერთნებობა“: „გამორჩევასა შინა ორთა – ვაზირთა და სპასპეტთა, თანადგომითა და ერთნებობითა ბრძანა დამტკიცებად ჭყონდიდელად და მწიგნობართუხუცესად და ვაზირად ანტონი [...] და განაჩინა ამირსპასალარად სარგის მხარგრძელი და უბოძა ლორე [...] და განაჩინა და უბოძა ჭიაბერსა მანდატურთუხუცესობა“.

ასეც რომ არ იყოს და „თანადგომა და ერთნებობა“ მხოლოდ მეფის ვაზირის, ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის დანიშვნით შემოვფარგლოთ, დიდგვარიანთა და დარბაისელთა არსებით როლს აღმასრულებელი ხელისუფლების ფორმირებაში ეს მაინც ვერ გააბათილებს: ჭყონდიდელ-მწიგნობარს, „პრემირ-მინისტრს“, ვისაც მეფის ტოლი უფლება ჰქონდა, თამარი აკი დიდგვარიანებთან გამორჩევით და მათი თანხმობით ნიშნავს. თუ ამჯერად მეფეს დიდებულებმა დაუთმეს და მისთვის სასურველი მოხელე დაამტკიცებინეს თანამდებობაზე, ეს იმ კომპრომისის სანაცვლოდ, რომ თამარმა აღმასრულებელ სახელოებზე დიდგვარიანთა წოდებრივი პრივილეგია აღიარა. ოპოზიციამ მიიღო მეფის თანხმობა უზენაეს აღმასრულებელ ხელისუფლებაში წოდებრივი ცენზის შემოღებაზე – მეფემ „უგვაროები“ და „უხმარები“ გადააყენა! თავის მხრივ, თამარმაც მიიღო დიდგვარიანთა დასტური მიქაელ მირიანისძის გადაყენებაზე და ანტონ გნოლისთავისძის დაბრუნებაზე, დარბაზს კი ფუნქცია შეეცვალა და გადაწყვეტილების კოლეგიალური ორგანო გახდა. წყარო პირდაპირ მიუთითებს, რომ პრემიერ-მინისტრის დანიშვნაზე მეფე გადაწყვეტილებას დარბაისლებთან ერთობლივად იღებდა: ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის დამტკიცება „ერთნებობით“ მოხდა („თანადგომითა და ერთნებობითა ბრძანა დამტკიცებად“), რაც ნიშნავს, რომ დამტკიცება დარბაზობაზე მომხდარა და ანტონის კანდიდატურა კენჭისყრაზე მდგარა; „ერთნებობა“ აკი ერთხმად მიღებას ნიშნავს. ივ. ჯავახიშვილი ტერმინსაც „გამორჩევა“ კენჭისყრით არჩეულად განმარტავს: „მაშინდელ საქართველოში ‘თანადგომა’ მონაწილეობას, ‘ერთნებობა’ კი ერთხმად აღნიშნავდა, ხოლო ‘გამორჩევა’ სამონასტრო-რესპუბლიკურ წესწყობილებაში არჩევანის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. მაშასადამე, ვაზირები საქართველოს ყველა დიდებულთა მონაწილეობით ერთხმად არჩეული ყოფილან“ (ჯავახიშვილი 1984, 138). ასე რომ, პროფესორ მესხიას დასკვნა: „ამრიგად, [...] სავესტით გამორიცხულია დიდებულთა მონაწილეობა ახალ მოხელეთა დანიშვნის დროს“ (მესხია 1979, 68), საკითხის ფორმალური მხარის მიღმა არსებული ვითარების სრული უგულვებლყოფის საფუძველზეა გაკეთებული, თუმცა ფორმალური პირობებიც – არა მეფის, არამედ მისი ოპოზიციის სასარგებლოდ ჩანს შეცვლილი: თუ ადრე ვაზირს, ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესს – მეფე ნებისმიერად ნიშნავდა, ახლა „კარავისელთა“ გამოსვლის მერე, ვითარება შეცვლილა: მეფეს დიდგვარიანების თანხმობა („გამორჩევა და ერთნებობა“) დასჭირვებია. ამ მოსაზრებას ბასილი ეზოსმოძღვარიც ადასტურებს: „ესე მოიყვანეს [...] ესე დასუეს ვაზირად, მისცეს ჭყონდიდი სამთავისი, კისისხევი, მწიგნობართუხუცესობა.“ რატომ ლაპარაკობს მემატთანე მრავლობითში („ესე დასუეს ვაზირად“)? – თამარი ამ დროს უქმროა და ამ გადაწყვეტილების თანამონაწილედ მისი მეუღლე და თანამოსაყდრე არ იგულისხმება. მაშინ ვინ? ისინი, ვისთან „ერთნებობითაც“ და „გამორჩევითაც“ მოხდა ამჯერად ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის დანიშვნა, ანუ – დარბაისლები, – ტყუილად როდი ითვლებოდნენ ისინი „თანაზიარ მეფობისა“.

პროფესორი მესხია კი მიიჩნევს, რომ აზმანის „თანადგომა და ერთნებობა“ – „სხვა არაფერია, თუ არა ზოგადი ფრაზა დიდებულთა მხარდაჭერისა, მათ მიერ სამეფო ხელი-

სუფლებს ბრძანებათა და გადაწყვეტილებათა ერთსულოვნად, უყოყმანოდ მიღებისა“ (მესხია 1979, 69) და დიდებულები მეფის ხელისუფლების მოზიარედ არ უნდა მივიჩნიოთ:

„ხელოვნურად გვეჩვენება მკვლევრების მიერ თამარის პირველი ისტორიკოსის ერთი გამონათქვამის ‘თანაზიარ მეფობისა მათისა’ – გამოცხადება მეფესა და დიდებულთა შორის ხელისუფლების განაწილების მოწმობად“ (მესხია 1979, 69). მეფე თამარმა გულუხვად შეიწყალა დიდებულები და „ასე ‘აღმატებით შეწყალებულნი’ თითქოს მეფის ხელისუფლების მოზიარენიც (‘თანაზიარ მეფობისა’) კი იყვნენ და რალა ჰქონდათ ასაჯანყებელი, წერს გაცემული ისტორიკოსი. ასე რომ, ისტორიკოსს აჯანყების მონაწილეთა ასეთი დახასიათება საგანგებოდ მათი მოქმედების გაუმართლებლობის დასამტკიცებლად აქვს ხაზგასმული და არა თამარის საშინაო პოლიტიკის დასახასიათებლად“ (მესხია 1978, 70).

ნუთუ?

მეფის მიერ დიდებულების „შეწყალება“ ამ კონტექსტში თანამდებობაზე დანიშნული პირის მატერიალურ უზრუნველყოფას, თავისებურ „სარგოს“ აღნიშნავდა. თანამდებობის პირი „წყალობას“ ჯამაგირის სანაცვლოდ იღებდა – მიწას, ქვეყანას, ციხე-ქალაქს. ადრე, თვითმპყრობელური მონარქიის სიძლიერის ხანაში (დავით აღმაშენებელი, გიორგი III), მეფე „შეწყალებას“, „საკარგავს“ ამჯობინებდა. საკარგავი – როგორც ეს თვითონ პროფესორმა მესხიამ გაარკვია, „XI-XIII სს. ქართულში [...] ნიშნავდა, როგორც სამოხელეოდ, საგამგეოდ, სამართავად გაცემულ გარკვეულ ტერიტორიას, ქალაქს და მისთანებს – ასევე სარგოს, ფულად გასამრჯელოს“ (მესხია 1982, 366), ხოლო „ნაწყალობევი მამული“ მემკვიდრეობითი მფლობელობაა“ (ვაჩიშვილი 1963, 92), რის გამოც დავით აღმაშენებელი მემამულე აზნაურებს (ერისთავებს) – მოსაკარგავე აზნაურებს, ანუ გასამრჯელოზე დამოკიდებულ და მეფის ხელის შემყურე მოხელეებს უპირისპირებდა. „დიდაზნაურთა, ‘მემამულე აზნაურთა’ გამარჯვებამ, განსაკუთრებით თამარის დროიდან, მოსაკარგავეობის ინსტიტუტს შემდგომი გაძლიერების შესაძლებლობა მოუსპო [...] XIII ს. მეორე ნახევრიდან კი, როცა თანდათან ეცემა მეფის თვითმპყრობელური ხელისუფლება, ერისთავობა-მოსაკარგავეობას შორის გამართულ ბრძოლაში გამარჯვების სასწორიც საბოლოოდ ისევ ერისთავობისკენ გადაიხარა“ (მესხია 1982, 374). ნაწყალობევი მიწის მასივის დაპატრონება და მამულად ქცევა მიღებული თანამდებობის საშვილიშვილოდ დაუფლებასთან იყო კორელაციაში და რაკი თამარმა ამჯერად დიდებულები „შეიწყალა“, საქმე სწორედაც მათი უფლების დადასტურებასთან გვაქვს და არა მეფის თვითმპყრობელი ნების გამოვლენასთან, რასაც არა „წყალობის“ არამედ „საკარგავის მიცემის“ აქტი შეესაბამებოდა. თუ მოსაკარგავე აზნაური საკარგავად გაცემულ მიწასაც კი დროთა განმავლობაში მამულად აქცევდა, ნაწყალობევის ჩამორთმევა მით უფრო ძნელი იყო. აღმასრულებლის უფლების „წყალობის“ და არა „საკარგავის“ საფუძველზე მომპოვებელი დიდგვარიანები დაკისრებულ ვალდებულებას მეფობის თანაზიარობის, ანუ უზენაესი უფლებამოსილების ფორმატში ახორციელებდნენ. გარკვევით წერს მემატყანი: „გახელმწიფდნეს დიდებულნი მეფობასა შინა ამისსა“ (უცნობი მემატყანი 1996, 327).

კარავისელთა გამოსვლის შედეგად, მაშასადამე, მეფის ხელისუფლება გაზიარდა: დარბაზი წარმომადგენლობით საკრებულოდ გადაკეთდა, რომლის წევრები „თანაზიარ მეფობისა“ გახდნენ. ასეთი საძალაუფლებო გადანაწილების ფორმალურ (და არა მხოლოდ ფორმალურ) პრეცედენტს თუნდაც ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელოს არსებობა ქმნიდა როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ჭყონდიდელს, როგორც „მამას“, მეფის

გადაწყვეტილებებზე ვეტოს უფლება გააჩნდა, ისევე, როგორც მეფეს – ჭყონდიდელის გადაწყვეტილებებზე. კარავისელები უფრო შორს უმიზნებდნენ და მეფისთვის მხოლოდ მათი განაგისის აღმასრულებლის როლი ემეტებოდათ. ეს აზრი, შესაძლოა, მათ მაშინ არსებულმა სამართლებრივმა სტანდარტმა ჩააგონათ: მეფე, როგორც სასამართლო და აღმასრულებელი ხელისუფლების უზენაესი პირი, ვალდებული იყო საერო სამართლისგან დამოუკიდებელი საეკლესიო სამართლის განჩინება სრულყო, მაგრამ მეფის ხელისუფლება ამ დონეზე მაშინ არ დაკნინებულა.

4. წარმომადგენლობითი საკრებულო და მეფის უფლებამოსილება

მაშ, 1185 წლიდან სამეფო დარბაზის დანიშნულება შეიცვალა. თუკი ადრე – თვითმპყრობელობის პერიოდში – დარბაზი მეფის სათათბირო ორგანო იყო, ახლა ის პარლამენტის თვისებით დაიტივრთა. მეფე გადაწყვეტილებებს წოდებათა წარმომადგენლებთან თანხმობით იღებდა. „განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ‘დარბაზისელთა’ მეორე ჯგუფში ‘უხელონი’ ყოფილან – მაღალ წოდებათ წარმომადგენელნი, ‘დიდ-გვართ თავადნი’, აზნაურთ, დიდვაჭართა და მოქალაქეთაგან ‘მკვიდრნი’, ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, ‘მკვიდრთა’ წარმომადგენელნი“ (ჯავახიშვილი 1984, 182). რასაკვირველია, არც სასულიერო წოდება დარჩენილა თამაშგარე მდგომარეობაში. ეს ცვლილება დარბაზობის წესების ცვლილებაშიც აისახა: ადრე „დარბაზის კარს შეკრებილი წევრები მეფის წინ, ანუ პირდაპირ მსხდარან“ (ჯავახიშვილი 1984, 184), ახლა პარლამენტად ქცეულ დარბაზში კი – „თამარის პირველი ისტორიკოსის სიტყვით, ვაზირები თურმე ‘დასვეს [...] რომელნიმე მარჯუენით მისსა (ე. ი. მეფისა) და რომელნიმე – მარცხენით“ (ჯავახიშვილი 1984, 184).

წარმომადგენლობითი საკრებულო, რაც მაშინდელ საქართველოში წარმოიქმნა, უნიკალური ინსტიტუტი როდი იყო: შუა საუკუნეების ევროპის ქვეყნებში – სამეფო ხელისუფლების თანადგომის ან სულაც მისი შებოჭვის მიზნით – ნაირ-ნაირი სახელწოდების წოდებრივ-წარმომადგენლობითი ორგანოები იქმნებოდა: საკრებულოები, დარბაზები, საბჭოები... ზოგან: ინგლისში, ირლანდიაში, შოტლანდიაში, სიცილიაში და პაპის სახელმწიფოში – მას პარლამენტი დაერქვა. იბერიის ნახევარკუნძულზე – კორტესი ან კორტი; საფრანგეთში – წოდებათა საკრებულო (Estate General), გერმანიაში – ლანდტაგი, დანიაში – რიგსდაგი, პოლონეთში – სეიმი... ყველა მათგანი პრივილეგირებული ფენების წარმომადგენლებისაგან შემდგარი პოლიტიკური ასამბლეა იყო. თავდაპირველად ისინიც საქართველოს სამეფო დარბაზ-სათათბიროს მსგავსად „ჟამიდან ჟამამდე მოწოდებული“ ad hoc საკრებულოების სახით გაჩნდნენ და მხოლოდ მოგვიანებით გახდნენ რეგულარული დაწესებულებები. „წარმომადგენლობითი სისტემის და პარლამენტის განვითარება შუა საუკუნეების ერთ-ერთ უდიდეს მიღწევად ითვლება“ ევროპულ ისტორიაში (Finer 1999, 1025). საქართველო ამ მხრივ კვალში ედგა ფეოდალური ორბიტის ქვეყნებს, უფრო სწორად, ქრონოლოგიურად კიდევ უსწრებდა...

რვა წლის განმავლობაში მომხდარმა დავიდარაბამ (1177 – 1185) თვითმპყრობელური მონარქიის სახელმწიფო წყობა შეზღუდული, საპარლამენტო მონარქიით შეცვალა. მეფის ხელისუფლება გაზიარდა, მაგრამ მეფეს მაინც დიდი უფლებები ჰქონდა შერჩენილი. დარბაზს ისევ მეფე თავმჯდომარეობდა. ასევე ინარჩუნებდა მეფე უზენაეს აღმასრულებელ და

სასამართლო ხელისუფლის სტატუსსაც (ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესთან ერთად); მთავარსარდლის მოვალეობაც და თანამდებობაზე პირთა „განჩინება“ და მათი ბრძანებით „დამტკიცებაც“ – მეფის დისკრეციას განეკუთვნებოდა: „ბრძანა დამტკიცებად ჭყონდიდელად, მწიგნობართუხუცესად და ვაზირად ანტონი [...] და განაჩინა ამირსპასალარად სარგის მხარგრძელი [...] და უბოძა ლორე“ (უცნობი მემატიანი 1996, 326). მეფე გასცემდა და ამტკიცებდა „შეწირულობებსაც“. ე.წ. „ჭიაბერის სიგელის“ თანახმად, რომელიც ასევე XIII საუკუნის 90-იან წლებს განეკუთვნება და მანდატურთუხუცესის მიერ მიწის შეწირვის განაჩენს წარმოადგენს, თამარის მინაწერიც იკითხება: „ესე მანდატურთუხუცესისაგან შეწირული განაჩენი ჩემგან მტკიცა“, ანუ მეფის მიერ დამტკიცების გარეშე მანდატურის განაჩენს ძალა არ ჰქონდა...

პარლამენტად ქცეულ დარბაზში მეფეს სასულიერო წოდების სახით ბლომად მომხრე ეყოლებოდა. მათ, სავარაუდოდ, აქტიური როლი ითამაშეს მიქაელ კათალიკოსის გადაყენების და ანტონის აღდგენის საქმეში, რასაც ის გვაფიქრებინებს, რომ ბოლო საეკლესიო კრებაზე – სადაც მიქაელის „განყენება“ ვერ შეძლო – თამარმა სხვა იერარქები შეაცვლევინა და სამეფო სახლისთვის სასურველი კანდიდატები აარჩევინა. „სხვანი ვინმე ეპისკოპოსნი შეცვალნეს და მათ წილ საღმრთონი კაცნი დასხნეს“ (ბასილი ეზოსმოძღვარი 1996, 386). ეპისკოპოსები კი დარბაზში იყვნენ წარმოდგენილები.

მიღწეული კომპრომისის შედეგად მეფე თამარი მისსავე კარზე და სხვების თანამონაწილეობით იღებდა უმნიშვნელოვანეს გადაწყვეტილებებს და კანონებს. ეს სხვები, ამის გამო, „თანაზიარ მეფობისა“ შეიქმნენ – „გახელმწიფდნენ დიდებულნი“ (უცნობი მემატიანი). „საქართველოს მეფე სამართლის წიგნებს ან კანონებს მარტო თვითონ კი არ ადგენდა და მხოლოდ თავისი სახელით კი არ აცხადებდა, არამედ დარბაზის, ან საკანონმდებლო კრების ‘თანადგომით და თანაზრახვით’, ‘ერთბამად“ (ჯავახიშვილი 1982, 169). ზოგი მონაცემით, დარბაისლების „მეფობის თანაზიარობის“ უფლებამოსილება მონღოლთა ბატონობის დასრულების, ანუ გიორგი ბრწყინვალეს ხანაშიც დასტურდება. „ძეგლის დების“ („ძეგლის დადება...“ 1988) თანახმად: სამხედრო-ადმინისტრაციულ ხელისუფალთა მოხსნა-დანაშენა, მიწა-მამულის ბოძება-ჩამორთმევა, ფისკალური რეგულაციები – დაბეგვრა და მისთანები – დარბაზის პრეროგატივები ჩანს... დარბაზივეა უზენაესი სააპელაციო ინსტანცია, თუმცა საბჭოს გადაწყვეტილებები სისრულეში მეფის დასტურის მერეღა მოიყვანება. ამავე წყაროს მიხედვით, სახელმწიფო მართვის ორგანოების ფუნქციები და პროცედურები მკაცრად რეგლამენტირებულად გამოიყურება. სავაზირო, მაგალითად, „ძეგლის დების“ მიხედვით უკვე ცალკე ინსტიტუტის სახით მოქმედებს.¹⁹ „ძეგლის დების“ რუსულად მთარგმნელი და გამომცემელი დავით ფურცელაძე წერს: „ყველა შემთხვევაში სახელისუფლო ღონისძიებები ‘წესითა დარბაზისათა’ ტარდება (მუხლი 9). ადგილობრივი მმართველობის გადასაჭრელი საკითხები ვეზირთა კაბინეტში იყრის თავს. ტექსტში ვეზირები მრავლობით რიცხვში არიან მოხსენიებული – ვეზირნი, ვეზირთ, ვეზირთა. საკითხი გადასაწყვეტად მერე დარბაზს წარედგინება. სავაზიროსაგან განსხვავებით, დარბაზი ხან მხოლოდით რიცხვშია მოხსენიებული (მუხლი 11, 17, 18), ხან მრავლობითი (დარბაზთ.

19 ადგილობრივი ხელისუფლების საკითხები „ვეზირთ“ მოხსენდებოდა, ვეზირები კი საბოლოო გადაწყვეტილებისთვის დარბაზს მიმართავდნენ. მე-5 მუხლი: მამულჩამორთმეული და თანამდებობადაკარგული ხევისბერი „მესამესა წელიწადსა მოვიდეს და ერისთავს შემოხვეწოს, ერისთავმან ვეზირთ მოახსენოს, და ვეზირთ დარბაზთ ჰკადრონ, და დარბაზით მამული ებოძოს ხევისბერსა“ (ძეგლის დადება 1988, 48).

მუხლი 5-7), რაც ამ დაწესებულების კოლევგიალურობის მოწმობადაც შეიძლება იყოს აღქმული. ცენტრალური მმართველობის რიგის ბრძანებები და დავალებები, ასევე ადგილობრივი მმართველობის საკითხებზე მიღებული გადაწყვეტილებები, დარბაზის მეშვეობით, 'დარბაზით', დარბაზის მიერ აღესრულება" (ძეგლის დადება 1988, 134). ვფიქრობთ, ამასვე ადასტურებს ჟამთააღმწერელიც: „რამეთუ მთავარნი და ერისთავნი ვერ სცვალნის შიშისათვის ყაენისა“ (ჟამთააღმწერელი 1987, 142). „სცვალნის“ მრავლობითის ფორმაა და მეფის გარდა დარბაისლებსაც მოიცავს, თორემ იქვე – „ვერცა დავით მეფემ სწუართნა ერისთავნი შიშისათვის ყაენისა“: მეფემ ერისთავები ვერ „სწუართნა“ – აქ, „მეფე“; მესამე სუბიექტური პირი – ზმნას მხოლობითში შეიწყობს, „სწუართნა“ (და არა „სწუართნის“), რადგან საქმე მარტო მას ეხება: ერისთავების გაწვრთნა, თავის თავად ცხადია, ვერ შევიდოდა დარბაისელების ფუნქციაში.

დარბაზის და სავაზიროს დამტკიცებული საბუთების არარსებობა თითქოს შესაბამისობაში არ მოდის ამ ვითარებასთან: „უშუალოდ სავაზიროს, ისევე, როგორც დარბაზის დამტკიცებული საბუთები ჩვენ არ გაგვანჩია – არა მხოლოდ ნორმატიული, არამედ მმართველობის ყველა აქტი, როგორც წესი, მონარქის სახელით და მისი საკუთარი ხელით მტკიცდებოდა“ (ძეგლის დადება 1988, 134). ეს ასეა, მაგრამ ამაში უცნაურიც არაფერია: უფლებაგაფართოებული დარბაზის სათავეში აკი მეფე იდგა – გადაწყვეტილებებს ხელს მეფე აწერდა. ასეთნაირად განგებულს მერე ისევ მეფის ხელქვეითი ვაზირები „სრულყოფდნენ“ გავისხენოთ კარავისელთა მოთხოვნა: „დასხდომილნი მუნ შიგა, განმგებელნი მიცემისა და მოღებისა, წყალობისა და შერისხვისანი, ვჰკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს, მეფესა და დედოფალსა; მაშინდა სრულ იქმნებოდეს განგებული ჩუენი“ (უცნობი მემკვიდრე 1996, 325). თამარი მაშინ, როგორც ვიცით, არ შემოიფარგლა შემოთავაზებული უფლებით („ვაცნობებდეთ მეფესა და მაშინდა სრულ იქმნებოდეს“). დარბაზის განგებულს მეფე კი სრულყოფდა (მისი ვეზირების ხელით), მაგრამ არა როგორც დარბაზს გარე მდგომი უზენაესი აღმასრულებელი, არამედ და პირველ რიგში, როგორც დარბაისელთა განგების თანამონაწილე – სულაც ხელმძღვანელი და მერე აღმასრულებელი. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, დარბაისელთა განგებულის სრულყოფა, ორ ეტაპად ხდებოდა: ჯერ მეფე ახდენდა განაგისის ვიზირებას და ამით დოკუმენტი დასრულებულ სახეს იღებდა („მაშინდა სრულ იქმნას განგებული ჩუენი“), მერე კი იგივე მეფე ცხოვრებაში გაატარებდა (ვეზირების ხელით) და ამ გაგებითაც სრულყოფდა დარბაზის განაგისს. დოკუმენტებს კი – დარბაზში კენჭისყრით, კოლევგიალურად მიღებულ „განაგისს“ – ყოველთვის მეფის ბეჭედი და ხელრთვა აგვირგვინებდა. თუ „ძეგლის დების“ მიხედვით განვსჯით, „მეფეს შეეძლო, დარბაზის განაგენი არ შეეწყნარებინა“ (ხიზანიშვილი 1982, 316), ანუ ვეტოს უფლებითაც ესარგებლა.

5. დარბაზი, „დივანი“ და აღმასრულებელი სავაზირო

კარავისელები ცალკე კარვის დადგმას ითხოვდნენ და მეფეს არა გადაწყვეტილების მიმღებად, არამედ კარავისელთა გადაწყვეტილებების სრულმქმნელად, ანუ ცხოვრებაში გამტარად მოიაზრებდნენ („მაშინდა სრულ იქმნებოდეს განგებული ჩუენი“). ასე არ ფიქრობს პროფესორი ანთელავა. იმოწმებს რა ილია აბულაძეს, იგი წერს: „სრულ-ქმნა' ნიშნავს 'დამთავრებას', 'დასრულებას' (აბულაძე 1973, 402). 'სრულ იქმნებოდეს განგებული

ჩვენი ნიშნავს: ჩვენი გადაწყვეტილება მაშინ იქნება დამთავრებული, მთელი – როდესაც მეფეს 'ვკადრებთ' და 'ვაცნობებთო'. [...] მეფემ უნდა დაამტკიცოს, კანონის სახე მისცეს კარავის გადაწყვეტილებას, სხვაგვარად მას ძალა არა აქვს" (ანთელავა 1980, 185). ივანე ჯავახიშვილი „მაშინდა სრულ იქმნებოდეს“ ცხოვრებაში გატარებად გაიგო. არადა, ტერმინი სრულქმნა ორივენიერად შეიძლება იქნეს ინტერპრეტირებული. აი, რას წერს ივანე ჯავახიშვილი კარავისელთა ტერმინებზე: „ამ შემთხვევაში ისეთი ზოგადი გამონათქვამებია ნახმარი, რომ მათი შინაარსი შეიძლება სხვადასხვანაირად გაიგოს ადამიანმა. საფიქრალია, რომ ყუთლუ-არსლანსა და მის დასს ასეთი ზოგადი ხასიათის ტერმინები განზრახაც ჰქონიათ ნახმარი, რომ თითოეულ მათგანში ნაგულისხმევი ყოფილიყო საქმეთა მთელი ის მრავალფეროვნება, რომელიც მათ განსახილველ-განსაგებელი უნდა ჰქონოდათ“ (ჯავახიშვილი 1984, 131). ტერმინთა ორჭოფი ხასიათი გადაწყვეტილების მისაღებად ფართო დიაპაზონს ტოვებდა და, ვფიქრობთ, ამანაც შეუწყო ხელი კომპრომისის მიღწევას. მეფემ დათმო, მაგრამ ბოლომდე არ დააკმაყოფილა კარავისელთა პრეტენზიები და გადაწყვეტილების პროცესიდან თავი არ გამოირიცხა.

პროფესორი ანთელავა ვარაუდობს, რომ მეფეს ხელში საკანონმდებლო პროცესის მხოლოდ წვეროკინა შერჩა ვეტოს უფლებით, აღსრულების უფლება კი კარავისელებმა სათავისოდ დაიგულებს. „ვინ უნდა გაატაროს ცხოვრებაში 'კარავის' 'განგებული' და მეფის მიერ 'სრულქმნილი' გადაწყვეტილება? ცხადია არა მეფემ, არამედ ისევ კარავმა, რომელიც სათანადო გადაწყვეტილებაზე მეფის სანქციას მიიღებს“ (ანთელავა 3, 186). ამასთან, ბატონი ანთელავა იმასაც ფიქრობს, რომ დარბაისელთა უფლებამოსილება მაშინ არ გაფართოებულა და დარბაზს წარმომადგენლობითი ფუნქცია არ შეუძენია. დარბაზი მან სამეფო სახლთან გააიგივა: „XI-XII სს. წყაროებში დარბაზი არც ერთ შემთხვევაში არ ნიშნავს ფეოდალთა სათათბიროს. „დარბაზი“ ყველგან სამეფო, საამირო, თუ მემამულე აზნაურის (ა. კიკვიძე) სასახლეა“ (ანთელავა 1980, 136).

ამ მოსაზრების დასასაბუთებლად პროფესორი ანთელავა ბაგრატ IV-ის ოპიზისადმი ბოძებულ სიგელს იშველიებს, სადაც „დარბაზის რიგის“ არც ერთი მოხელე („უხუცესები; მინისტრები) სამეფო თათბირზე არ იხსენიება, ხოლო „სიგელში მოხსენიებულ მოხელეებს: ერისთავთ-ერისთავებს, ერისთავებს და სხვა, ვერ ჩავთვლით 'სახელმწიფო დარბაზის წევრებად'. 'დარბაზს' შეადგენდნენ არა ჩამოთვლილი მოხელეები, არამედ ისინი, რომლებიც საერთოდ არ იხსენიებიან სიგელში, ცენტრალური აპარატის მოხელეები“ (ანთელავა 1980, 134).

რატომ მიგვანიშნებს, როგორც ი. ანთელავა ფიქრობს, „დარბაზის კარზე შეკრებილთა (ერისთავთა, მღვდელმთავართა და მისთ. ა. ჯ.) საგანგებოდ ჩამოთვლა“ (ანთელავა 1980, 133) იმას, რომ აქ მოხსენიებული პირები არ არიან სახელმწიფო დარბაზის წევრები – გაუგებარია. რაკი ისინი პროვინციებში მსახურობდნენ, მათი მოწვევა გახდა საჭირო. სიგელშიც ესაა აღნიშნული: „შევკრიბენ კარსა დარბაზისასა ჩუენისა“ – ნიშნავს, რომ – იმათთან ერთად, ვინც სამეფო კარზე ისედაც მუდმივად იყო – მეფემ დარბაზობაზე ერისთავები და სასულიერო პირებიც აწვია. მხოლოდ ეს ჩანს სიგელიდან და არა ის, რომ წვეულები დარბაზის წევრები არ იყვნენ და დარბაზს არ შეადგენდნენ. ასეც არ იყოს, სიგელში ბაგრატ IV-ის დროინდელი ვითარებაა ასახული და თამარის დროზე მისი ექსტრაპოლაცია – განსაკუთრებით კარავისელთა გამოსვლის შემდგომი ცვლილების გაუთვალისწინებლად – გაუმართლებელია.

პროფესორი ანთელავა მიიჩნევს, რომ მისი მოსაზრების სასარგებლოდ წყაროში – „წესი და განგება მეფეთ კურთხევისა“ მოხსენიებული უხელო დარბაისლების, ისევე, როგორც „ხელმწიფის კარის გარიგების“ – მერემეს, მესაწოლეს, მანდატურის და მისთანების ფუნქციების აღწერაც მეტყველებს. „დარბაზის ერი“ არაა მხოლოდ უმაღლესი ფეოდალური არისტოკრატია. ეს კი საფუძველს აცლის 'დარბაზისა' და 'დარბაზის ერის', როგორც ფეოდალური საკრებულოსა და პოლიტიკური ორგანიზაციის გაგებას“ (ანთელავა 1980, 144).

რატომ, კი მაგრამ? „კარის გარიგება“ აკი მთელ სახელმწიფო-სახელისუფლო ანაგისს აღწერს და არა მხოლოდ დარბაზს და დარბაზის სხდომებს; „გარიგება“ კომპილაციური ხასიათისაა და სულ სხვადასხვა დაწესებულებების და სამსახურების მარეგულირებელი წესებს გადმოგვცემს. „გვამცნევს რა და რა დაწესებულებანი არსებობდა საქართველოში, ვინ უდგა სათავეში თითოეულ დაწესებულებას, რომელი ხელისუფალნი, ანუ მოხელენი მსახურობდენ დაწესებულებაში და რა უფლება და მოვალეობა ჰქონდა თითოეულ მათგანს“ (ქართული ძეგლები 1920, 34-35). იქ აღწერილია – ლაშქრობა, ლაშქრობის ვეზირობა, სიგელის მომზადების პროცედურა, სააჯო კარის ფუნქციონირება და ა. შ. დარბაზობის წესები კი – მხოლოდ ნაწილობრივ. ასე რომ, იქ კარის კაცთა: მერემეს და მესაწოლეს მოხსენიება – დარბაზის, როგორც საკრებულოს, არარსებობის საბუთად არ გამოდგება.

უფრო საყურადღებოდ გვეჩვენება პროფესორ ანთელავას მოსაზრება, სადაც ის აზმანის ერთ პასაჟზე – „მომღებელმან წესსა რასამე სპარსთა“ ფიქრობს, რომ ყუთლუ-არსლანი არა ძალაუფლების გადანაწილებისთვის, არამედ „მმართველობის ბიუროკრატიზაციისთვის“ და ისლამურ აღმოსავლეთში არსებული „დივანის“ მსგავსი დაწესებულების შექმნისთვის იბრძოდა: „უეჭველია, რომ ყუთლუ-არსლანის პროგრამის 'კარავი' პრინციპში ჰგავდა აღმოსავლურ 'დივანს'. ეს პრინციპი კი, ჩვენი აზრით, იყო ცენტრალური მმართველობის სამეფო კარისაგან გამოყოფა, რაც საქართველოს სინამდვილეში მმართველობის შემდგომ ბიუროკრატიზაციას მოასწავებდა... საფიქრალია, რომ 'კარავის' შექმნას უნდა გამოეწვია მეფის სასახლის და ცენტრალური მმართველობის (სახელმწიფო) მოხელეთა გამიჯვნა“ (ანთელავა 1980, 192).

ეს მოსაზრება ვ. აბაშმაძემ დაიწუნა: „ი. ანთელავას მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ყუთლუ-არსლანი მოითხოვდა მეფის კარისაგან (სამეფო ხელისუფლებიდან) ცენტრალური მმართველობის აპარატის, სავეზიროს გამოყოფას, არ შეიძლება გაზიარებულ იქნეს, რადგან ეს მოთხოვნა უკვე დიდი ხანია განხორციელებული იყო XII ს-ის საქართველოს პოლიტიკურ სისტემაში და, სხვათა შორის, სწორედ ამის შედეგად გახდა ყუთლუ-არსლანი მეჭურჭლეთუხუცესი“ (აბაშმაძე 1992, 113). უნდა შევნიშნოთ, რომ საამდროვოდ აღმასრულებელი სისტემა ფუნქციურად სავსებით გამოკვეთილია, თუმცა ცალკე სავაზოროს სახით ის მოგვიანებით გაფორმდა. რაც შეეხება აღმოსავლურ („სპარსულ“) „დივანს“, ის აღმასრულებელი ინსტიტუტი იყო და რა მკაფიოდაც არ უნდა გამიჯნოდა სხვა სახელისუფლო დაწესებულებებს, მაინც ყოველმხრივ შეუბოჭავ უზენაეს ხელისუფალთა (სულთნების, შაჰების) ქვემდებარედ რჩებოდა. გამიჯნულობის თვალსაზრისით კარავი, შეიძლება დივანს შევადაროთ („მომღებელმან წესსა რასამე სპარსთა“), მაგრამ ყუთლუ-არსლანს და კამპანიას ის – და ეს არსებითია – არა აღმასრულებელ, არამედ საკანონმდებლო-განმკარგულებელ და, როგორც ჩანს, სასამართლო ფუნქციების მატარებლად ჰქონდა მოაზრებუ-

ლი. კარავისელები „სპარსული“ დივანისგან განსხვავებული ინსტიტუტის, წარმომადგენლობითი საკრებულოს დაარსებას ითხოვდნენ; სამეფო სახლის ოპოზიცია სახელისუფლო ფუნქციების და პოლიტიკურ ძალთა განაწილების „დივანისგან“ განსხვავებული მოდელის დამკვიდრებას შეეცადა და, როგორც ვნახეთ – წარმატებითაც.

მმართველობის ბიუროკრატიზაცია, რაზეც პროფესორი ანთელავა საუბრობს, მუდმივმოქმედ შტატს და აპარატს გულისხმობს, რაც, რასაკვირველია არსებობდა. ყოველდღიურად მოქმედი ინსტიტუციური ბაზის გარეშე, ვერც აღმასრულებელი ხელისუფლების, იგივე ვეზირების, საქმიანობა წარიმართებოდა და ვერც დარბაზის. სამინისტროთა ქვემდებარე უწყებების ფართო ქსელის ურთიერთკოორდინირებული საქმიანობა ხომ უამისოდ საერთოდ წარმოუდგენელია. არა მარტო რიგითი, არამედ უზენაესი აღმასრულებელი მოხელეებიც დედაქალაქში, მეფის კარზე და არა პროვინციებში ისხდნენ. ცენტრალური აღმასრულებელი სახელოების მქონეთა სამეფო დარბაზში სხდომას გვიდასტურებს ჟამთააღმწერელი:

აღყაშემორტყემული განჯის შემოვლისას მეფე ლაშა-გიორგიმ (1213-1223) ციხიდან მოულოდნელად გამოჭრილი მოწინააღმდეგე ამოწყვიტა, ოღონდ ეს „საქართველოს თავადებთან“ ანუ დარბაისელებთან შეუთანხმებლად მოიმოქმედა, რის საპასუხოდაც „თავადნი დაამტკიცებდეს არღარა ყოფად მოლაშქრედ და არცა კარსა მეფისასა ყოფად. ხოლო მეფე იგი ჰუნესაგან ჩამოხდა და ევედრა შენდობა“ (ჟამთააღმწერელი 1987, 40). ამ მობოდიშების წყალობით, დიდგვაროვნებს დარბაზში მუდმივად ყოფნაზე ხელი აღარ აუღიათ, თუმცა მოგვიანებით, როცა მეფემ რინდებთან აყალმაყალში თვალი დაიზიანა, „საქართველოს თავადებმა“ მეფის უწესობით აღშფოთებულობის საბაბით დარბაზის მოშლა გადაწყვიტეს: „ამის მცნობელნი თავადნი საქართველოსანი [...] განეყენებოდეს დარბაზს ყოფისაგან“ (ჟამთააღმწერელი 1987, 41). ეს სახელმწიფო სისტემის კოლაფსს ნიშნავდა, თუმცა ვითარება მაშინ მალე დარეგულირდა. ერთი რამ აშკარაა: „თავადნი საქართველოსანი“ სანამ „განეყენებოდეს“, მანამდე დარბაზში იმყოფებოდნენ.

მუდმივმოქმედი აღმასრულებელი ინსტიტუტების არსებობის მოწმობა ჟამთააღმწერელთან სხვაც იპოვება:

მას მერე, რაც საეკლესიო და საერო დიდებულებმა გიორგი ლაშას „წაგვარეს ქალი იგი, დედა დავითისა“, ანუ მეფე ცოლს დააშორეს, „დაღათუ კათალიკოზთა ორთავე და თავადთა ამის სამეფოსათა და უმეტეს ივანე ათაბაგსა უმძიმდა საქმე ესე, არღარა ინებეს მას თანა სამარადისო ყოფა , არამედ განემორნეს და თვის-თვისად იყოფოდეს“ (ჟამთააღმწერელი 1987, 43). აქაც ჩანს, „თავადნი საქართველოსანი“, იგივე აღმასრულებელი სახელოების მქონე დარბაისელები – დედაქალაქში (სამეფო კარზე) იმყოფებოდნენ და დაკისრებული ფუნქციების შესატყვისი სამუშაო სივრცეც სამეფო აპარტამენტებში სჭერიათ, მაგრამ ეს მათ ხელს როდი უშლიდათ, შეეზღუდათ მეფის ხელისუფლება. გიორგი ლაშას შემთხვევაში, მეფის მცდელობამ არაკოლეგიალურად და ერთპიროვნულად განეგო საქმე – კოლეგიალური ორგანოს პარალიზებაც გამოიწვია და საქართველოს თავადთა მიერ აღმასრულებელი ინსტიტუტების საკუთრებაში კონვერტაციის პროცესიც დააჩქარა. „მეფობის თანაზიარი“ მთავრები და „უხუცესები“ დამოუკიდებელ მეფეებად გადაქცევის მიმართულებით ამოძრავდნენ.

6. დარბაზი, როგორც სასამართლო ხელისუფლება

ივ. ჯავახიშვილი მიიჩნევდა, რომ „კარავისელთა“ გამოსვლის მერე დარბაზში უზენაესი სასამართლო ინსტანცია ამოქმედდა:

„ითხოვა კარავი დადგმად ველსა ისნისასა და სანახებსა საგოდებლისასა და თქუა – დასხდომილნი მუნ შიგან თავისუფლებით, განმგებელნი მიცემისა და მოღებისა, წყალობისა და შერისხვისანი, ვჰკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს მეფესა და დედოფალსა და მაშინ-ლა სრულ იქმნებოდის განგებული ჩუენი“ (უცნობი მემატიანე 1996, 325). მოცემული პასაჟის ივ. ჯავახიშვილისეული განმარტებით კარავი (იგივე კარი, სასახლე ა.ჯ.) საგოდებლის სანახებში უნდა აშენებულიყო, ანუ იქვე, სადაც სამეფო სასახლე იდგა. ამ კარავში „დასხდომილნი“ უნდა ყოფილიყვნენ, ანუ სხდომები უნდა გაემართათ და სახელმწიფო საქმეები მოეწესრიგებინათ, ხოლო „ტერმინები: ‘მიცემა და მოღება’ და ‘წყალობა და შერისხვა’, რასაკვირველია, მართლმსაჯულების უზენაესი ფუნქციების მითვისებას ჰგულისხმობდა. [...] ‘მიცემა’ [...] უმაღლესი მოხელეობის მიცემას ჰნიშნავდა [...] ‘მოღება’ სწორედ ამის საწინააღმდეგო ცნების გამომხატველად არის საგულისხმებელი. მაშასადამე, კარავში დასხდომილთა ჰსურვებიათ, რომ უმაღლეს მოხელეთა დანიშვნა-გადაყენება მათ ხელში ყოფილიყო... ყუთლუ-არსლანის დასსა სწადდა საქართველოს უზენაესი მართვა-გამგეობის და სამართლის მთავარი საკითხები ‘კარავ’-ში დასხდომილთა განსაგებელი გამხდარიყო“ (ჯავახიშვილი 1984, 131).

უნდა დავაზუსტოთ:

დანიშვნებს თანამედროვე პარლამენტებიც ახდენენ, მაგრამ სასამართლო, სამართლმსაჯულო ხელისუფლება პარლამენტისგან ცალკე განშტოებას ქმნის. მოცემულ შემთხვევაში კი მოხსნა-დანიშვნების („მიცემის და მოღების“) სამართლებრივი უფლების გარდა, კარავისელებს მეფის (და მწიგნობართუხუცესის) უზენაესი სამოსამართლო, მართლმსაჯულებითი ფუნქციის („წყალობის და შერისხვის“, ანუ დღევანდელი ტერმინოლოგიით: გამამართლებელი და გამამტყუნებელი განაჩენის გამოტანის) უფლებამოსილებაც მოუთხოვიათ, რაც მიიღეს კიდევ: მეფემ უზენაესი მსაჯულის უფლება დარბაზსაც გაუზიარა: „სიმდიდრით აღზევებულთა დასის პოლიტიკური გეგმითაც ‘კარავში’ თავისუფლად დასხდომილნიც ‘წყალობისა და შერისხვის’ ანუ უზენაესი მართლმსაჯულების განმგებელნი უნდა ყოფილიყვნენ. ამგვარად სახელმწიფო დარბაზი საქართველოს უზენაესი სასამართლოც ყოფილა“ (ჯავახიშვილი 1984, 343). ეს კიდევ ერთი დამატებითი გარემოება იყო, რის გამოც დარბაზისელები „თანაზიარ მეფობისა“ ითვლებოდნენ.

ამ ცვლილებამდე უზენაესი სასამართლო – „სააჯო კარი“, მეფეს და მწიგნობართუხუცესს ექვემდებარებოდა და ყველა სახელისუფლებო განშტოებისგან ცალკე დაწესებულებას და ცალკე შენობასაც გულისხმობდა. „კარავისელთა“ გამოსვლის მერე „სააჯო კარი“ დარჩა, მაგრამ უმნიშვნელოვანესი სასამართლო საქმეების განხილვამ პარლამენტად ქცეულ დარბაზში გადაინაცვლა და „სააჯო კარის“ კომპეტენციის ველი დავიწროვდა.

ერთხელაც:

დარბაზი (როგორც პარლამენტი), ერთი პირობა, საკანონმდებლო ორგანოა, იღებს სამართლის წიგნებს (კანონებს), იხილავს და წყვეტს სახელმწიფო-პოლიტიკური შინაარსის საკითხებს, ნიშნავს და ათავისუფლებს თანამდებობის პირებს („მიცემა და მოღება“)

და ამას „დიდი დარბაზობისას“ მოიმოქმედებს,²⁰ ხოლო უფრო ნაკლებმნიშვნელოვან, მიმდინარე საკითხებს „მცირე დარბაზობისას“ აგვარებს. მაგრამ იგივე დარბაზს უზენაესი მართლმსაჯულების – „საბჭოს“ – ფუნქციაც შეუძენია – „შერისხვის და წყალობის“, ანუ გამამტყუნებელი და გამამართლებელი განაჩენის უფლება. საფიქრალია, რომ დარბაზის, როგორც „საბჭოს“, კომპეტენცია განსაკუთრებული მნიშვნელობის სახელმწიფო და სისხლის სამართლის საქმეებს მოიცავდა, რის გამოც „სააჯო კარის“ დანიშნულება საფეხურით დადაბლებულა და უზენაესი სასამართლო ინსტანციად დარბაზი ქცეულა.

დარბაზი (როგორც პარლამენტი) პოლიტიკური დაწესებულება იყო. „დარბაზის ერი“ ერთი პირობა, პოლიტიკურ-განმკარგულებელი ხელისუფლები იყვნენ, ოღონდ, რაკი უზენაესი მართლმსაჯულების („წყალობის და შერისხვის“) უფლებაც მოიპოვეს, იგივე ერი სასამართლო ხელისუფალიც გამოდის. პოლიტიკური და სასამართლო შტოები ახლა არა მარტო მეფის და მწიგნობართუხუცესის, არამედ დარბაზის უფლებამოსილებაშიც გაერთიანდნენ და შეერწყნენ ერთმანეთს, საფეხურით დაბლა კი „სააჯო კარი“ დარჩა, რომლის მოგვიანო რუდიმენტი მერე დიამბეგის სასამართლო გახდება. პროფესორი ივ. სურგულაძე მიიჩნევს, რომ დარბაზიდან, როგორც წინამორბედიდან, სასამართლო ფუნქცია მოგვიანო ხანის მეფლისსაც გადასცემია:

„მეფლისის დროს შეიძლება დასმულიყო სასამართლო საქმეც. სასამართლო ფუნქციები კი, როგორც ვიცით, გაერთიანებული საქართველოს დარბაზსაც ჰქონდა“ (სურგულაძე 1965, 146). საბჭოს, იგივე დარბაზის, სასამართლო ფუნქციებზე ლაპარაკობს დავით ბატონიშვილიც („სამართალი...“ 1964): გვიანფეოდალური პერიოდის სამეფო საბჭო, როგორც უზენაესი სასამართლო, პოლიტიკური შინაარსის საქმეებს არჩევდა და, იმავე დროს, სააპელაციო სასამართლოს და სასამართლო ზედამხედველობის ფუნქციაც ჰქონია: სჯიდა დამნაშავე მოსამართლეებს, კარგად მომუშავეებს კი – მეფეს წარუდგენდა დასაჯილდოებლად. ეს ცნობა ირიბად მაინც ავსებს კარავისელთა დროინდელი დარბაზის, როგორც საბჭოს, ფუნქციონირების მადასტურებელი და მარეგულირებელი საბუთების ნაკლებობით წარმოქმნილ ცოდნის დეფიციტს.

უზენაესი სასამართლო ინსტანციის დარბაზში გადატანას არ ადასტურებს პროფესორი ილია ანთელავა. მისი აზრით, თუ კარავისელთა „მიცემა და მოღება“ მოხსნა-დანიშვნაა, „წყალობა-შერისხვა“ ამ გადაწყვეტილებების თანმხლები მიწის, საკარგავის, ბოძება-ჩამორთმევა და არა გამამართლებელი და გამამტყუნებელი განაჩენის გამოტანაა. „ტერმინი ‘შერისხვა’ მართლაც გარკვეულად შეიძლება მართლმსაჯულებას დავუკავშიროთ“ (ანთელავა 1980, 182), მაგრამ „ტერმინი ‘წყალობას’ მართლმსაჯულებასთან სრულიად არავითარი კავშირი არა აქვს. ტერმინი ‘წყალობა’ ქართულ დოკუმენტებში ყველგან ბოძებას ნიშნავს“ (ანთელავა 1980 182).

სიგელ-გუჯრებში წყალობა ბოძების მნიშვნელობით არის ხოლმე ნახმარი, ეს უეჭველია და ამაზე ზემოთაც ვისაუბრეთ, მაგრამ „წყალობა“ ამავდროულად დანაშაულის შენდობის სინონიმიც რომაა? 50-ე ფსალმუნი, მაგალითად, ასე იწყება: „მიწყალე მე, ღმერთო, დიდითა წყალობითა შენითა და მრავლითა მოწყალებითა შენითა აღხოცე უსჯულოებანი ჩემი“ (მცხეთური ხელნაწერი 1983). უსჯულოება – უკანონობას ნიშნავს და აქ დავით წი-

20 დარბაზის „განსაგებელი იყო: 1. კანონმდებლობა და უზენაესი მართლმსაჯულება; 2. ომის გამოცხადების საკითხი... 3. თამარის მეფობიდან მაინც, დიდ ხელისუფალთა არჩევა-დანიშვნის საკითხი... 4. არჩეული ხელისუფლების „დალოცვა“ და „ხელდასხმა...“ (ჯავახიშვილი 1984, 183).

ნასწარმეტყველი ღმერთს ჩადენილი უკანონობის, ანუ დანაშაულის შენდობას ევედრება. ასე რომ, სავსებით შესაძლებელია „წყალობა“ დღევანდელი „შეწყალების“ – ანუ გამამტყუნებელი განაჩენის გაუქმების აღმნიშვნელადაც გამოყენებულიყო. ბასილი ეზოსმოძღვარი გვაუწყებს, რომ დავით სოსლანმა გუზან ტაოელი თამარის უკითხვად დასაჯა, რადგან: „უწყოდა დიდი მოწყალება თამარისი, ამისთვის მისსა შეკითხვამდის თვალინი დასწვნა“ (ძველი ქართლის ცხოვრება 1996 403). ამ შემთხვევაშიც, ისტორიკოსს იმდენად თამარის გულმოწყალება არა აქვს მხედველობაში, რამდენადაც ის, რომ თამარი სიკვდილმისჯილების მიმართ წყალობის აქტებს ახორციელებდა ხოლმე, მისთვის მინიჭებული სამართლებრივი უფლების ფარგლებში, ანუ მეფეს – როგორც მართლმსაჯულების უზენაეს პირს, შეწყალების უფლება ჰქონდა. იგივე უფლებას ითხოვდნენ „კარავისელებიც“ გავიმეორებთ, რომ წყალობის ბოძებად ინტერპრეტირებას ეს განმარტება, რასაკვირველია, არ გამოირიცხავს. ტერმინს მოცემულ შემთხვევაში, ორივე მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონოდა და ჰქონდა კიდევ. ისევ უნდა გავისწავლოთ ივანე ჯავახიშვილის განმარტება: „ამ შემთხვევაში ისეთი ზოგადი გამონათქვამებია ნახმარი, რომ მათი შინაარსი შეიძლება სხვადასხვანაირად გაიგოს ადამიანმა. საფიქრალია, რომ ყუთლუ-არსლანსა და მის დასს ასეთი ზოგადი ხასიათის ტერმინები განზრახაც ჰქონიათ ნახმარი, რომ თითოეულ მათგანში ნაგულისხმევი ყოფილიყო საქმეთა მთელი ის მრავალფეროვნება, რომელიც მათ განსახილველ-განსაგებელი უნდა ჰქონოდათ“ (ჯავახიშვილი 1984, 131).

არც ის არის უყურადღებოდ დასატოვებელი, რომ სამეფო დარბაზს საბჭო ერქვა, სასამართლოს აღმნიშვნელი ტერმინი. „ბაგრატ IV-ის ოპიზის 1060-1065 წ. სიგელში კი სასამართლოს აღსანიშნად „საბჭო“-ა ნახმარი“ (ჯავახიშვილი 1984, 339). მაშინ დარბაზობაზე სასამართლო სხდომა ჩატარდა. როგორც ჩანს, პოლიტიკური დატვირთვის მქონე მართლმსაჯულებითი საკითხების გასარჩევად – სააჯო კარის ცალკე ინსტიტუტად გამოყოფამდე – მეფე სახელმწიფო დარბაზს იწვევდა და ეს ფუნქცია, კარავისელთა გამოსვლის მერე დარბაზსვე დაუბრუნდა (მანამდე უზენაესი სამართლმსაჯულო ფუნქცია, დავით აღმაშენებლმა „სააჯო კარს“ დაუმკვიდრა).

7. გიორგი რუსი

მეფე წონასწორობა, რაც ამდენი ვნებათაღელვის მერე დამყარდა, თამარის საქმროს საკითხს შეეძლო დაერღვია. თამარის მეუღლის, როგორც თანამოსაყდრის, სტატუსი და უფლებამოსილება მეფისას ვერ გაუტოლდებოდა, მაგრამ სამეფო სახლს მისი სახით მაინც დიდი ძალა უნდა შემატებოდა, რაც თვითმპყრობელობის რეანიმაციის შესაძლებლობას ქმნიდა, მაგრამ ოპოზიციამ სამეფო სახლს სულის მოთქმა არ აცალა, დასწრებაზე იმოქმედა და თავისიც გაიტანა: თამარის თანამოსაყდრედ, ტფილელ მოქალაქეთა მზაკვრულად მოფიქრებული გეგმის თანახმად, უფლისწული – იური ანდრიას ძე იქნა შერჩეული, – საკუთარი ქვეყნიდან გაძევებული, სამხედრო-პოლიტიკურ საყრდენს მოკლებული და ყოველმხრივ ხელმოცარული პიროვნება.

ბასილი ეზოსმოძღვრის მიხედვით ირკვევა, რომ საქმროს საკითხზე თადარიგი სამეფო სახლის ოპოზიციას ჯერ კიდევ იმ საეკლესიო კრებაზე დაუჭერია, სადაც მეფემ მიქაელის „განყენება“ სცადა: „ხოლო აღივსებოდა რა კრება, შემოვიდეს ყოველნი სპასალარნი

და ერისთავნი სამეფოსანი და მოახსენეს მამათა, რათა ზოგად ილუაწონ შემოყვანებად სიძისა თამარისთვის, რომელი ყვესცა“ (ბასილი ეზოსმოდღვარი 1996, 386). სამხედრო ელიტის („სპასალარნი და ერისთავნი“) ეს დემარში მეტყველებს, რომ „სიძის შემოყვანების“ ფართო ლეგიტიმური საფუძვლის მოპოვების მიზნით საერო ხელისუფლებს სასულიერო წოდების თანადგომა და პრინციპული თანხმობა („ზოგად ილუაწონ“) უთხოვიათ და კიდევ მიუღიათ („...რომელი ყვესცა“). ეკლესიის და დარბაზის შეთანხმებული ნების გადალახვა მეფემ ვერ შეძლო, თუმცა თამარის დაყოლიება იოლი არ გამოდგა. გარდა იმისა, რომ თამარი, როგორც მეფე, ქვეყნის უზენაესი ხელისუფალი იყო, – საქმე პირადად მას ეხებოდა და, შესაბამისად, მისი, როგორც ფიზიკური პირის, თანხმობის გარეშე გიორგი რუსი თანამოსაყდრე ვერ გახდებოდა. ოპოზიციონერები „წინამძღუარსა სპათასა ითხოვდეს“ (ბასილი ეზოსმოდღვარი 1996, 387), ანუ უსარდლობის მოტივით ნიღბავდნენ თავიანთ ნამდვილ ზრახვებს. გულხელდაკრეფილები არც სამეფო სახლში მსხდარან. „აზმანიდან“ ვიცით, რომ იქ სასიძოების „ქასთინგი“ იყო გამართული, თუმცა საბოლოო გადაწყვეტილებას სამხედრო და სასულიერო ელიტასთან შეუთანხმებლად, სამეფო სახლი, რასაკვირველია, ვერ მიიღებდა. ორი პოლიტიკური ბანაკის შენიღბულ ქიშპობაზე გულახდილად საუბარს მემატიაწეც მორიდებია, საქმის ნამდვილი ვითარება მორალურ მოტივებზე მითითებით გაუბუნდოვნებია და გადაწყვეტილების ვერ მიღების მიზეზად ის დაუსახელებია, რომ „აღარ დაებადა ღმერთსა სწორი ამისი, არცა მგონიეს თუ დაბადებად არს“ (ბასილი ეზოსმოდღვარი 1996, 328). პატური ვითარება დიდხანს არ გაგრძელებულა. „გამოვიდა ვინმე ჩუენდა მეტყუელი, მკვიდრთა ტფილისისათა შინა თავადი და მეფეთ-მეფისაგან წყალობახელდასხმული და ამირა ქართლისა და ტფილისისა, სახელით აბულასან და მეტყუელმან თქუა: ‘მე ვიცი შვილი ხელმწიფისა ანდრია დიდისა რუსთ მთავრისა, რომელსა მონებენ სამასნი მთავარნი რუსთანი“ (უცნობი მემატიაწე 1996, 328). კანდიდატი დიდებულების და ეკლესიისთვისაც მისაღები აღმოჩნდა. რწმენით ქრისტიანის და სამეფო ჩამომავლის ფორმალურ პირობას ის სავსებით აკმაყოფილებდა, მაგრამ იყო უფრო მნიშვნელოვანი გარემოებაც – კანდიდატის სამხედრო და მატერიალური შესაძლებლობები. გიორგი რუსს არა თუ სამასი მთავარი არ მონებდა – როგორც ამას აბულასანი მოახსენებდა დარბაზს – არამედ საერთოდაც გაძევებული იყო მამულიდან და თავს მტრულ ქვეყანას, ყივჩაყეთს აფარებდა. სამეფო სახლის ოპოზიცია ჩქარობდა: „უხმეს ერთი მკვიდრთაგანი, დიდვაჭარი ზანქელ ზორაბაბელ. მსწრაფლ მისრულმან ცვალებითა ჰუნეთათა წარმოიყვანა და მოიყვანა უწინარე პაემანთა მოყმე სახეკეკლუცი“ (უცნობი მემატიაწე 1996, 329).

გიორგი რუსის პირველი მოთხოვნისთანავე საქართველოში გამოშვება – ყივჩაყებთან წინასწარი ფარული გარიგებების გარეშე – ალბათ, ვერ მოხდებოდა. ტფილელმა მოქალაქეებმა ყივჩაყები, ვფიქრობთ, ადრევე გაიპირეს. პოლიტიკურად ასე დიდმნიშვნელოვან (ყივჩაყებისათვის) პერსონას სათანადო საფასურის გარეშე ისინი არ დათმობდნენ... მოქალაქეებმა, სავარაუდოდ, ისიც იცოდნენ, რომ ტახტის პრეტენდენტი მამათმავლობის ვნებით იყო გატაცებული („სოლომურიცა მოიპოვა ქცევა“²¹ – უცნობი მემატიაწე 1996, 332) და მასთან, ალბათ, ამ მხრივაც იყვნენ დაკავშირებულები. ასეთი ვარაუდის გარეშე, ძნელი ასახსნელია, რატომ იმოქმედა ტახტზე ასვლის შემდეგ გიორგი რუსმა სამეფო სახლის ოპონენტების სასარგებლოდ და თამარის საწინააღმდეგოდ. მოქალაქეთა თავკაცის,

21 გიორგი რუსის მამათმავლობაზე „აზმანის“ ავტორი, შესაძლოა, მისი გარეგნობის დახასიათებითაც მიანიშნებდეს – „მოყმე სახეკეკლუცი“.

აბულასანის მეჭურჭლეთუხუცესად დანიშვნა, რაც გიორგი რუსის ტახტზე ასვლის მერე განხორციელდა, თამარის თანხმობის გარეშე არ მოხდებოდა და აქ კეთილგანწყობა, რაც გიორგიმ მოქალაქეთა თავკაცისადმი გამოავლინა, სავსებით ლეგიტიმურ ფარგლებში იყო მოქცეული, მაგრამ გიორგი რუსის აღვირახსნილი და მავნებლური ქმედებები, რაც მთავარია, თამარის დასამხობად მოქალაქეებთან საიდუმლო გარიგება (1191 წ.) მხოლოდ მათთან „სისხლხორცეულად“ დაკავშირებულ პირს შეეძლო, მაგრამ ჩვენ ისევ თამარის ქორწინების წინა პერიოდს უნდა დავუბრუნდეთ.

სოლომიტი სასიძოს საქართველოში ჩამოყვანა ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა თანამოსაყდრეობას. ამიტომ საერო და სასულიერო ელიტა ისევ გაერთიანებული ძალისხმევით უტევდა მეფე თამარს. თამარი ეწინააღმდეგებოდა: „არა ვიცი კაცისა ამის უცხოთა ქცევა და საქმე, არცა მხედრობისა, არცა ბუნებისა და არცა ქცევისა, მაცალეთ, ვიდრემდის განიცადოთ ყოველთა სიკეთე, გინა სიდრკუე მისი“ (ბასილი ეზოსმოძღვარი 1996, 387). „ხოლო იგინი წინააღუდგებოდეს, უშვილოებასა მოახსენებდეს, სახლისა მისისა უნაყოფოებასა დრტვინივდეს, წინამძღვართა სპათასა ითხოვდეს და ყოველითურთ შეაიწრებდეს სულსა მისსა და ირემსა ემსგავსებოდეს სახისა ოდენ მიხედვითა... და ესოდენ მძიმესა საქმესა სუბუქად შეეცებოდეს... შემდგომად მრავლისა ცილობისა თვინიერ ნებისა მისისა ყვეს ქორწილი“ (ბასილი ეზოსმოძღვარი 1996, 387). თვალთმაქცობდნენ, მასკარადი გაუმართავთ: „ირემსა ემსგავსებოდეს სახისა ოდენ მიხედვითა“ ანუ – ყელმოღერებით თხოვდნენო და... თავისი გაუტანიათ: „არამშუებელმან დედოფალმან (დედოფალში – მამიდა რუსუდანი იგულისხმება ა. ჯ.) და სპათა აიძულეს ქმნად“ (ბასილი ეზოსმოძღვარი 1996, 329).

მემატიანის მოწმობით, საქორწილო ცერემონიალი მეფის თანხმობის გარეშე მოუმზადებიათ, რაც კიდევ ერთხელ შეგვახსენებს, რომ თამარის თვითმპყრობელ მონარქად მიჩნევა – როგორც ამას პროფ. შ. მესხია და სხვები ფიქრობენ, სრულიად უმართებულოა.

მთელი ელიტის საყოველთაო და შეჯერებულ ნებისადმი ხანგრძლივად დაპირისპირებას აზრი არ ჰქონდა და მეფე თამარმაც დათმო იმ იმედად, რომ ქორწინების მერე გიორგი რუსი არა მისი პროტყუეების (მოქალაქეების, ან დიდებულების) მხარდამჭერი, არამედ ტახტის ინტერესების ერთგული გახდებოდა. მისი იმედი არ გამართლდა, თუმცა თამარს ცდა არ დაუკლია: „ხოლო ბრძენმა თამარ იძია მრავალ ღონე განკურნებისა მისისა და უბრძანა სარწმუნოთა მონაზონთა პირთა მრავალგზის, დაღათუ ყოვლად არა სარგებელ ეყო რუსსა... ვკურნავდით ბაბილონსა და არა იკურნებოდა“ (ბასილი ეზოსმოძღვარი 1996, 387).

ის, რაც გიორგი რუსის მანკიერი ნებელობის შესახებ მოქალაქეთა თავკაცებმა იცოდნენ – არ სცოდნიათ დიდებულებს. მემატიანეს მოწმობით, ყველანი სახტად დარჩენილან: „ვითარ უგრძნეს ესე ვაზირთა და დიდებულთა განკვირვებულთა ერთხმა ყვეს მცნობელთა ამისთა, ვითარმედ [...] მისივე ძუელისა ხაკან სკვითისა შემსგავსებულად მოსდგომია აქაცა“ (უცნობი მემატიანი 1996, 332).

დიდებულებისთვის გიორგი რუსი იმდენად იყო მისაღები, რამდენადაც ის თავისი წარმომავლობის ქვეყნის სამხედრო ძალით ზურგმოუბმელი და სახსრის არმქონე კანდიდატი ბრძანდებოდა. ამ მონაცემებით ის სამეფო სახლს ვერ გააძლიერებდა. რაც შეეხება პიროვნულ თვისებებს, არავითარი წინასწარი ინფორმაციაც რომ არ ჰქონოდათ პოტენციურ სასიძოზე, ჯერ ნოვგოროდიდან და მერე საკუთარი მამულიდან მისი გაძევება და იმ ქვეყნისთვის (ყივჩაყეთისთვის) თავის შეფარება, რომელიც მის მშობლიურ რუსეთს მტრობდა, არაფერ კარგს მის უნარებზე არ მეტყველებდა. უუნარობას რომ თავი ვანებოთ, რუსეთის

მთავრის ტახტის ლეგიტიმურ კანდიდატს ყივჩაყები – რაკი ერთხელ ხელში ჩაიგდეს – სავარაუდოდ, მუდმივი ზეგავლენის მტკიცეულ მარწუხებს მოუჭერდნენ, საამისოდ კი საკაცობრიო გამოცდილებას მანკიერი თვისებების კულტივირება (გალოთება, გადედლე-ბა და მისთ...) ჰქონდა არსენალში. საეჭვო კანდიდატის პირადი თვისებების გამოვლენა მხოლოდ დახანების და დაკვირვების შემთხვევაში იყო შესაძლებელი, მაგრამ ოპოზიცია არ ახანებდა. წინააღმდეგობა კი ამას გამოდგა: „რამეთუ თამარ [...] ყოვლად უწადინე-ბელმა ქორწინებისაგან იაჯა ხსნა ქმრობისაგან, ხოლო არა მშუებელმან დედოფალმან და სპათა აიძულეს“ (უცნობი მემატიანე 1996, 329). „შეკრბეს წინაშე რუსუდან დედოფლისა პატრიარქი და დიდებულნი, სპასპეტნი და ერისთავნი და აცნობეს თამარს და აწუევდეს ქორწინებასა და ასწრაფობდეს ამის პირისათვის. [...] შემდგომად მრავლისა ცილობისა თვინიერ ნებისა მისისა ყვეს ქორწილი... და გამოაჩნდებოდეს რუსსა სკვითურნი ვითარ ნალებთა ბუნებითნი და სიმთვრალეთა შინა საძაგელთა უწესოებად იწყო მრავალთა, რომელთათვის ნამეტნავ არს წერად. (ბასილი ებოსმოძღვარი 1996, 387)...

ეს ვითარება, როცა სახელმწიფო ინტერესებთან ერთად მეფის პირადი ინტერესიც ასე შეილახა, არ ადასტურებს, როგორც ვთქვით, სამეფო ხელისუფლების თვითმპყრობელური უფლებამოსილების არსებობას. სამეფო ტახტი გიორგი რუსის გაძევების მერეღა მოძლიერდა, როცა თამარმა დავით სოსლანი შეირთო, თუმცა ოპოზიცია ტახტის მოძლიერებას ვერ შეეგუა და 1191 წელს კიდევ ერთხელ აჯანყდა. აჯანყებულები ისევ ორბელების და დემნა უფლისწულის დროინდელი მიზანდასახულობით მოქმედებდნენ. მოქალაქეებთან კოალიციაში მყოფმა დასავლეთ საქართველოს და ნაწილობრივ მესხეთის დიდებულებმა, საეკლესიო იერარქებს გეგუთში გიორგი რუსი მეფედ აკურთხებინეს და თამარის წინააღმდეგ ჯარები დაძრეს. „ორხელისუფლებიანობა“ მალე დამთავრდა: ნიალის ველზე მომხდარ გადამწყვეტ შეტაკებაში თამარმა და დავით სოსლანმა დაამარცხეს კოალიცია. თამარ მეფემ სამეფო ინსტიტუტისთვის სხვა კონკურენტ რგოლებთან შედარებით აღმატებული გავლენის და უფლებების შენარჩუნება მიძიმე ბრძოლაში მოახერხა. საყურადღებოა, რომ მან ეს დიდგვაროვანთა იმ ნაწილის თანადგომით შეძლო (მხარგრძელები), ვინც – თანამდებობრივი უპირატესობის მიღების და საკუთარი მემამულური ინტერესის უკეთ რეალიზების მიზნით – ისევ მეფის ხელისუფლების მხარეზე დგომა არჩია. ასეთი მოკავშირის „ერთგული სამსახური“ თამარმა, რასაკვირველია, მერე სათანადოდ დააფასა.

ამრიგად, თამარ მეფის პირველი ქორწინების პერიპეტიებიც იმასვე მოწმობს, რომ „თამარის მეფობის დროს საქართველოში ე.წ. შეზღუდვილი მონარქია დამყარებულა“ (ჯავახიშვილი 1984, 140). მემატიანეთა ჩვენებების და მაშინდელი სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების ანალიზის გარდა, ამას კიდევ ერთი წყაროს – „წესი და განგება მეფედ კურთხევისანი“ – მონაცემიც ადასტურებს: „თავ-მოდრეკილობა, მიმართვის ფორმულა და შინაარსი სრული უეჭველობით ამტკიცებენ, რომ მეფეთა კურთხევის წესი ‘ლაშქართ’ ‘თვითმპყრობელი’ მეფის თანასწორ პატივს აკუთნებდა და ერთი და იმავე მოწიწებით ეპყრობოდა. თუ დასტურის მიღების გარემოებასაც გავითვალისწინებთ, შეიძლება, რომ ‘ლაშქართ’ ამ მხრივ თვით მეფეზე მეტი მნიშვნელობაც კი ჰქონია მიკუთვნებული. ერთი სიტყვით, კურთხევის წესში ‘თვითმპყრობელი’ მეფის გვერდით მისი სწორი მეორე ძალაც, ‘ლაშქარნი’-ც არის წარმოდგენილი და ამგვარად მეფობის ის თანაზიარნი, რომელნიც თამარის მეფობაში გაჩნდნენ, მეფის კურთხევის წესის თვალსაჩინო მონაწილედაც გამხდარან“ (ჯავახიშვილი 1984, 156).

რეზიუმე

XII-XIII საუკუნეების მიჯნაზე საქართველოს პოლიტიკური სისტემა ქვეყნის სოციო-ეკონომიკურ წყობაში მომხდარი გარდატეხის შესაბამისად გარდაიქმნა. ბატონყმური ურთიერთობების გაბატონებამ მწარმოებელი ფენის სოციალური თავისუფლება მიწისმფლობელი მაგნატებისადმი დაქვემდებარების სასარგებლოდ შეზღუდა, რითაც დიდგვარიანებთან საძალაუფლებო შეჯიბრში ჩაბმულ სამეფო სახლს სამხედრო-პოლიტიკური საყრდენი დაუვიწროვა. თვითმპყრობელი მეფის ხელისუფლება მსხვილი მაგანტების და წოდებათა წარმომადგენლების საკრებულოს, იგივე დარბაზის წევრებს გაუნაწილდა. „დარბაზი“ მართვის კოლეგიალური ორგანო გახდა. ქვეყნის პოლიტიკურ სისტემაში მომხდარი ეს გარდამტეხი ცვლილება თავის დროზე ივ. ჯავახიშვილმა გამოარკვია. შემდეგდროინდელმა მკვლევრებმა არ გაიზიარეს ჯავახიშვილისეული ინტერპრეტაცია. წარმოდგენილი სტატია ივ. ჯავახიშვილის თვალსაზრისის მართებულობის დასაბუთების და XII-XIII საუკუნეების მიჯნის საქართველოს პოლიტიკური სისტემის შეფასების მცდელობაა.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. აბაშმაძე, ვახტანგ. ქართული ინტელექტუალური ფენომენები – ქართული პოლიტიკური და სამართლებრივი მოძღვრებები. თსუ. თბილისი. 1992.
2. აბულაძე, ილია. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბილისი. 1973.
3. ანთელავა, ილია. XI-XV საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები. განათლება თბილისი. 1980.
4. ბასილი ეზოსმოდვარი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. ძველი ქართლის ცხოვრება. გამოსაცემად მოამზადეს აკადემიკოსებმა ილია ანთელავამ და ნოდარ შოშიაშვილმა. ნიკე. თბილისი. 1996.
5. ბერძენიშვილი, ნიკო. შრომები. ტ. 6. საქართველოს ისტორია მე-13-14 სს. თბილისი. 1973.
6. ბერძენიშვილი, ნიკო. საქართველოს ისტორია XII-XIII სს. თბილისი. 1937. (გ. ნიორაძის წიგნში ძველი ქვის ხანა კავკასიაში. ციფრული ბიბლიოთეკა – „ივერიელი“ <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/68378>
7. ბერძენიშვილი, ნიკო. საზოგადოებრივი კლასები და კლასობრივი ბრძოლა. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები 8 ტომად. ტ. III. თბილისი. 1979.
8. ბერძენიშვილი, ნიკო. საქართველოს ისტორიის საკითხები. ტ. 3. მეცნიერება. თბილისი. 1965.
9. ბერძენიშვილი, ნიკო. საქართველოს ისტორიის საკითხები. ტ. 6. მეცნიერება. თბილისი. 1973.

10. ბერძენიშვილი, ნიკო. საქართველოს ისტორიის საკითხები. ტ. 7. მეცნიერება. თბილისი. 1975.
11. ვაჩიშვილი, ალექსანდრე. ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან. III. თბილისი. 1963 .
12. თამარის უცნობი მემკვიდრე. ისტორია და აზმანი შარავანდედთანი. ძველი ქართლის ცხოვრება. ნიკე. თბილისი. 1996.
13. თაყაიშვილი, ექვთიმე. ქართული ძეგლები. IV. კანონმდებლობა. №1. ხელმწიფის კარის გარიგება. ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემა. თბილისი. 1920.
14. ლომინაძე ბ. საქართველო XIV საუკუნის II ნახევარში, გიორგი ბრწყინვალე. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები 8 ტომად. ტ. III. საბჭოთა საქართველო. თბილისი. 1979.
15. ლორთქიფანიძე, მარიამ. საქართველოს საგარეო და შინაპოლიტიკური ვითარება XII ს. მეორე მეოთხედიდან 80-იანი წლების დასაწყისამდე. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. 3. საბჭოთა საქართველო. თბილისი. 1979.
16. მამულია, გიორგი. პატრონჟიმობა. მეცნიერება. თბილისი. 1987.
17. მელიქიშვილი, გიორგი. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. თბილისი. 1973.
18. მესხია, შოთა. საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში. თსუ. თბილისი. 1979.
19. მესხია, შოთა. XI-XIII სს. საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობის ისტორიიდან. 'საკარგავის' მნიშვნელობისათვის. საისტორიო ძიებანი ტ. 1. მეცნიერება. თბილისი. 1982.
20. მესხია, შოთა. საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში. საისტორიო ძიებანი. ტ. 1. მეცნიერება. თბილისი. 1982.
21. მესხია, შოთა. საისტორიო ძიებანი ტ.2 . მეცნიერება. თბილისი. 1983.
22. მცხეთური ხელნაწერი. მეცნიერება. თბილისი. 1983.
23. ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მათიანე. საქართველოს ისტორიული წყაროები. 48. მეცნიერება. თბილისი. 1987.
24. რუსთველი. ვეფხისტყაოსანი. ტექსტი მოამზადა და განმარტებები დაურთო ნ. ნათაძემ. განათლება. თბილისი. 1986.
25. სამართალი ბატონიშვილის დავითისა. მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო დავით ფურცელაძემ. მეცნიერება. თბილისი. 1964.
26. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები 8 ტომად. ტ. 3. საბჭოთა საქართველო. თბილისი. 1979.

27. სურგულაძე, ივანე. ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან. განათლება. თბილისი. 1965.
28. უცნობი მემატიანე. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი. ძველი ქართლის ცხოვრება. ნიკე. თბილისი. 1996.
29. ქართული სამართლის ძეგლები I. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა. თბილისი. 1963.
30. ქსე. ტ. 6. თბილისი. 1993.
31. ძეგლის დადება გიორგი მეხუთის ბრწყინვალისა. ტექსტი მოამზადა, რუსულად თარგმნა, საძიებლები დაურთო დავით ფურცელაძემ. მეცნიერება. თბილისი. 1988.
32. ძველი ქართლის ცხოვრება. გამოსაცემად მოამზადეს აკადემიკოსებმა ილია ანთელავამ და ნოდარ შოშიაშვილმა. გამომცემლობა ნიკე. თბილისი. 1996.
33. ძველი ქართული ენის შეერთებული ლექსიკონი. თბილისი. 2008.
34. ჯუანშერი. ძველი ქართლის ცხოვრება. ნიკე. თბილისი. 1996.
35. ხიზანიშვილი, ნიკო. რჩეული იურიდიული ნაწერები მოამზადა და შენიშვნები დაურთო ისიდორე დოლიძემ. იურიდიული მონოგრაფია. მეცნიერება. თბილისი. 1982.
36. ჯავახიშვილი, ივანე. ქართული სამართლის ისტორია. I, თხზულებანი 12 ტომად. ტ. 6 თსუ. თბილისი. 1982.
37. ჯავახიშვილი, ივანე. ქართული სამართლის ისტორია. II, თხზულებანი 12 ტომად. ტ. 7. თსუ. თბილისი. 1984.
38. ჯანაშია, სიმონ. საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე. თბილისი. 1937.
39. Encyclopedia Britannica. 2001.
40. Finer, S. E. The History of Government. 2. The intermediate ages. Oxford University Press. 1999.
41. Багратиони Давид. Обзорение Грузии по части прав и законовещения. Издательство академии наук. Тбилиси. 1959
42. Вардан Великий. Всеобщая история, пер. Н. Эмина. Москва. 1861 <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext3.htm>
43. Философский энциклопедический словарь. Москва. 1989.